

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ
ÖĞRETMENLİĞİ BÖLÜMÜ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

121178

AHMED AĞAOĞLU VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Şeref GÖKÜŞ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Recai DOĞAN

Ankara 2004

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ
ÖĞRETMENLİĞİ BÖLÜMÜ (DİN EĞİTİMİ)
ANABİLİM DALI

AHMED AĞAOĞLU VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Recai DOĞAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Cemal TOSUN

Doç. Dr. Recai DOĞAN

Yrd. Doç. Dr. Gülşah Deniz

.....

.....

İmzası

[Signature]

[Signature]

[Signature]

.....

.....

Tez Sınav Tarihi:.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	III
ÖNSÖZ.....	IV

I. BÖLÜM

AHMED AĞAOĞLU'NUN HAYATI

A- GİRİŞ

1- Araştırmanın Problemi.....	1
2- Araştırmanın Amacı.....	6
3- Araştırmanın Önemi.....	7
4- Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri.....	9
5- Araştırmanın Sınırlılıkları.....	12

B- AHMED AĞAOĞLU'NUN HAYATI

1- Ailesi ve Çocukluk Yılları.....	14
2- Fransa'daki Yüksek Öğrenim Hayatı.....	18
3- Azerbaycan'daki Çalışmaları.....	26
4- İstanbul'a Göç Etmesi.....	34
5- Malta'ya Sürgün Edilmesi.....	37
6- Malta Sürgünü Sonrası Çalışmaları.....	43
7- Eserleri.....	51

II. BÖLÜM

AHMED AĞAOĞLU'NUN EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

A- EĞİTİM GÖRÜŞLERİNİN OLUŞTUĞU FİKRİ ORTAM.....	54
B- AHMED AĞAOĞLU'NUN EĞİTİM GÖRÜŞLERİ.....	70
1- Ahmed Ağaoğlu'na Göre Milli Terbiye.....	75
a) Din.....	77
b) Dil.....	80
c) Tarih.....	84
d) Edebiyat.....	87
e) Anane.....	89
2- Yabancı Okullar ve Türk Maarif Cemiyeti.....	90
3- Ağaoğlu'na göre Sinemanın Eğitim Açısından Önemi.....	98
4- Köy Mektebi ve Köy Öğretmenleri.....	100
5- Ortaöğretim ve Eksiklikleri.....	107
6- Ahmed Ağaoğlu'na Göre Darülfünun, Öğretmen ve Öğrencileri.....	112
7- İslamiyet'te Kadın Hakkı ve Eğitimi.....	123
8- Din ve Ahlak Eğitimi.....	129
SONUÇ.....	139
BİBLİYOGRAFYA.....	142
ÖZET.....	154
ABSTRACT.....	155

KISALTMALAR

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

A.g.e. : Adı geçen eser.

A.g.m. : Adı geçen makale.

Bkz. : Bakınız.

C. : Cilt.

S. : Sayı.

s. : Sayfa.

Çev. : Çeviren.

T.D.V. : Türkiye Diyanet Vakfı.

T.T.K. : Türk Tarih Kurumu.

M.E.B. : Milli Eğitim Bakanlığı.

İ.B.Y. : İş Bankası Yayınları.

A.K.B. : Alaaddin Kral Basımevi.

A.Ü.B. : Ankara Üniversitesi Basımevi.

Yay. : Yayınları/Yayıncılık.

Vb. : Ve benzeri.

Ank. : Ankara.

İst. : İstanbul.

ÖNSÖZ

Son yıllarda özellikle, Ahmed Ağaoğlu'nun hayatı ve düşünceleri üzerine ülkemizde bir çok lisans, yüksek lisans ve doktora tezi hazırlanmıştır. Bizim bu araştırmamızdan önce Ağaoğlu ile ilgili yedi çalışma yapıldığını tespit ettik. Bu çalışmaların her biri onun farklı bir yanını ele almaktaydı.

Bununla birlikte daha önce yapılan tezlerde Ağaoğlu'nun eğitim görüşlerinin incelenmemiş olması bizim böyle bir incelemeyi yapmamıza neden olmuştur. Hazırlamış olduğumuz tez iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde öncelikle bu tezi yapmaktaki temel nedenlerimizi belirtmek için araştırmanın problemini, amacını, önemini, yöntem ve metodunu ortaya koyduktan sonra, Ağaoğlu'nun 1869 yılında Azerbaycan'da başlayıp 1939 yılında Türkiye'de sona eren yaşamını ele aldık.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise Ağaoğlu'nun milli maarif, Türk maarif cemiyeti, Sinemanın eğitime olan katkısı, Darülfünun, öğretmen ve öğrencileri, köy enstitüleri, ortaokul ve liseler, İslam'ın kadın eğitimine verdiği önem, din ve ahlak eğitimini inceledik.

Çalışmanın gerek seçimi, gerek araştırma, gerek yazma ve gerekse düzeltme safhalarında bana yardımlarını esirgemeyen ve bana yol gösterip ufkumu açan çok değerli hocam Doç. Dr. Recai DOĞAN'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Şeref GÖKÜŞ

Ankara/2004

BİRİNCİ BÖLÜM
AHMED AĞAOĞLU'NUN HAYATI

A- GİRİŞ

1- Araştırmanın Problemi

Eğitim hem bir toplumun kendi kimliğini ortaya koymasında, hem de sosyal ve kültürel yönden gelişmesinde yeri doldurulamayacak bir işleve sahiptir. Eğitim yoluyla yeni kuşaklara toplumsal değerler ve o topluma ait olma bilinci aktarılır. Toplum bulundığı durumdan daha yükseklerle götüreceği ileri görüşlü ve nitelikli bireyler de yine eğitim yoluyla yetiştirilir.

Toplumların hayatında, sosyal kurumların önemli görevleri vardır. Eğitim kurumları, bir toplumun göz ardı edemeyeceği, vazgeçemeyeceği en temel kurumlar arasında yer almaktadır. Ancak eğitim kurumları da diğer sosyal kurumlar gibi toplumun ihtiyaçlarına cevap verdikleri sürece yaşamışlar, bu fonksiyonlarını yerine getirmedikleri zaman ya değişikliklere uğramışlar ya da yerlerini yeni kurumlara terk etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş yıllarındaki eğitim kurumları bir müddet için toplumun ihtiyaçlarını karşılamış, fakat XVI. yüzyıldan itibaren değişen dünya şartlarına ayak uyduramamışlar, hatta kuruluş yıllarındaki teşkilat ve programlarını da bozdukları için toplumun ilerlemesini engellemeye başlamışlardır. Bu durum karşısında devleti yönetenler, medrese sistemine dayanan eski eğitim teşkilatlarının yerine, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte, modern eğitim kurumları açmak için çeşitli ıslahatlar yapmışlardır.

I. Abdülhamit devrinde Sadrazam Halil Hamit Paşa'nın, Osmanlı ordusunun talim, terbiye ve teknik alanlardaki eksikliklerini ıslah için Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'u

açmasıyla başlayan ve Cumhuriyetin kurulmasına kadar geçen sürede, eğitimi modernleştirme çabalarının istenen başarıyı yakalayamadığı bilinmektedir.

Yapılan ıslahatların başarıya ulaşamamasının bir çok nedeni vardır. Bunların başında ve en önemli sorun olarak, eğitim görüşlerini ele aldığımız kişinin yaşadığı dönemde, insanları ilgilendiren ve aralarında hukuk, sanat, ilim ve devlet yapısı gibi hususlardan önemli farklar bulunan iki medeniyetin var olmasını gösterebiliriz. Bu medeniyetlerden birisi Doğu-İslam medeniyeti, ikincisi de Batı medeniyetidir.

Tanzimat'la başlayıp Cumhuriyetin ilanına kadar geçen sürede diğer meselelerde olduğu gibi eğitim konusunda da, Osmanlı Devleti'nin en ücra köylerindeki insanların içerisine kadar nüfuz etmiş Doğu-İslam medeniyetinden ayrılmamak düşüncesinin taraftarlarıyla, Batı dünyasındaki gelişmeleri görüp, bu gelişmelere ayak uydurmadıkça yaşanamayacağını kabul etmiş aydın zümre arasında bir tartışmanın ve fikir ayrılığının olduğunu görüyoruz.

Tanzimat'ın ilanıyla başlayan bu görüş ayrılığı ve tartışmalar, Islahat Fermanının ve I. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte artarak devam etmiş; II. Meşrutiyet döneminde ise en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Buna neden olarak, bu dönemde Osmanlı Devleti içerisinde var olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batıcılık düşüncelerinin yanına, ilk defa sistematik olarak tartışılmaya başlanan Milliyetçilik (Türkçülük) akımının da eklenmesini gösterebiliriz.

İslamcılık, Batıcılık ve Osmanlıcılık akımı mensupları bu döneme kadar kendi aralarında siyasi, ekonomik, sosyal ve eğitim konularını tartışmışlar ve birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Batıcılar eğitim alanında yapılan yeniliklerde mutlaka batıdaki eğitim kurumlarının dikkate alınmasını istiyorlardı. Hatta onların bir kısmı batıdaki uygulamaların değiştirilmeden aynen alınması taraftarıydı.

İslamcılar ise eğitim konusunda batıdaki her düzenlemenin alınması yerine sadece İslam dininin emirlerine uyan iyi yönlerinin tercih edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Ayrıca onlar Osmanlı toplumu içerisinde yaşayan bütün insanları İslam birliği etrafında toplayacak bir eğitim anlayışından yana idiler.

Osmanlıcılar ise İslamcıların tam tersine, Osmanlı bünyesindeki insanları Osmanlılık ideali etrafında toplayacak bir eğitim düşüncesinin oluşturulmasını istiyorlardı.

II. Meşrutiyet döneminde sistemli olarak şekillenmeye başlayan Türkçülük akımı mensupları ise ilk defa “milli bir eğitim” anlayışından söz etmeye başlamışlardır. Onlar eğitimin, Türk çocuklarına ve gençlerine, kendi tarihlerini, örf ve adetlerini, ananelerini, edebiyatlarını öğretecek şekilde yapılmasından yanaydılar. Osmanlı devletinde o döneme kadar yapılan eğitimin Türklerin kendi öz geçmişlerinden kopuk olarak yapıldığını savunuyorlardı.

II. Meşrutiyet döneminde bu görüşü savunan Türkçülerden biri de Ahmed Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu 1869 yılında Azerbaycan'da doğmuş, ilk, orta ve lise tahsilini

burada yaptıktan sonra yüksek öğrenim için Fransa'ya gitmiş; devrin en önemli düşünürlerinden dersler almış bir şahsiyettir. Eğitimini tamamladıktan sonra Azerbaycan'a geri dönmüş ve ülkesindeki “milli uyanış” hareketine katılmıştır. Ülkesinin ve halkının her yönden kalkınması için bir çok gazete ve dergide, onların milli duygularını kuvvetlendirecek makaleler kaleme almıştır. Bu yazılarından dolayı Rus hükümeti tarafından takip edilmeye başlanmış ve baskıya maruz kalmıştır. 1908 yılında artan bu baskılar nedeni ile Türkiye'ye (İstanbul'a) göç etmiştir.

Ağaoğlu İstanbul'a gelir gelmez, Paris'te tanıştığı Türk arkadaşları sayesinde, Maarif müfettişi olarak göreve başlamıştır. Bu kısa görev süresinde 1910-1911 yıllarında İstanbul Maarifi'nin problemlerine dair bir rapor hazırlamıştır.

Bu görevden ayrıldıktan sonra, dönemin en önemli yayın organları olan Hikmet, Sebilürreşad, Tercüman-ı Hakikat, Türk Yurdu, Hakimiyet-i Milliye, Akın ve İctihad'da çalışmaya başlamıştır. Bu gazete ve dergilerde, devrinin ekonomik, siyasi, sosyal ve eğitimle ilgili konularını içeren birçok makale yazmıştır. Onun direkt eğitimi ilgilendiren makale sayısı diğer alanlardaki makalelerine göre sayıca az olsa da, içerik olarak oldukça yüklüdür.

1908-1939 yılları arasında Türk eğitim sistemini ele alan bir çok kitap ve makale bulunmasına rağmen, Ahmed Ağaoğlu'nun eğitimle ilgili yazdıkları hususlara bir tarihçi, bir eğitimci, bir hukukçu, bir sosyolog, bir ekonomist gözüyle çok geniş bir anlayışla yaklaşması, onu diğer düşünürlerden ve fikir adamlarından ayırmaktadır.

Ağaoğlu eğitim konularını incelerken öncelikle o dönemde eğitim işinin başında bulunan kişilerin eğitime dair görüşlerini ele almakta, daha sonra eğitim yapılan okulların, binaların özelliklerini incelemekte; sonra ise çocuklara ders veren öğretmenlerin ve ders alan öğrencilerin durumunu ele almaktadır.

Eğitimle ilgili bu dört ögenin ilk olarak yanlışlıklarını ve eksikliklerini belirten Ağaoğlu, bu konulara ait batı toplumlarında yapılan uygulamalardan bahsederek, bizdeki eğitim anlayışı ile batıdaki eğitim anlayışını karşılaştırır. Daha sonra kendi orijinal fikirlerini sistematik bir biçimde ortaya koyar. Herkesin bu konularda neler yapabileceğini ve yapması gerektiğini de söyler.

Ahmed Ağaoğlu'nun, hem Doğu-İslam kültürünün yoğun olduğu bir çevrede doğması, hem devrinin dünyadaki en önemli ilim merkezlerinden biri olan Fransa'da batı tarzında eğitim görmesi, hem ülkesindeki ve Türkiye'deki milliyetçi hareketlerin öncüleri içerisinde yer alması, hem de gerek Türkiye'de, gerekse Azerbaycan'daki bir çok önemli dergi ve gazetede başyazarlık yapması onu incelenmesi gereken çok önemli bir şahsiyet yapmaktadır.

Ahmed Ağaoğlu'nun, ekonomik, siyasi ve sosyal konular yanında eğitim konularına da bu kadar geniş ve derin bir açıdan yaklaşması neticesinde araştırmamızın problemi, onun yaşadığı dönem içerisinde hangi fikir akımına mensup olduğunu belirlemek ve bağlı olduğu bu akımın eğitimle ilgili düşüncelerini etkileyip etkilemediğini ortaya koymak; buradan hareketle de onun gerek Osmanlı devleti ve

gerekse Cumhuriyet yıllarındaki eğitim konularını nasıl ele aldığını tespit etmek ve bir durum değerlendirmesinde bulunmak olacaktır.

2- Araştırmanın Amacı

Ahmed Ağaoğlu, hem kültür adamı, hem de siyasetçi olarak özellikle yazılarıyla etkili olmuş münevverlerden biridir. En belirgin vasfı olan gazeteciliğe Paris gibi yabancı ve ileri bir kültür muhitinde Fransızca yazılarıyla başladığında yaşı henüz yirmibirdi. Bu yaşından ölünceye kadar devamlı yazmıştır. Son yazısının telif ücreti ile cenaze masraflarının karşılanmasını istemiş olması, bu bakımdan, oldukça manidardır. Gerçekten kültür tarihimizde Türkçe, Fransızca ve Rusça gibi üç ayrı dilde yazı yazmış kişi çok azdır. Yazarın bu dillerde kaleme aldığı yazılar Paris, Londra, Bakü, Tiflis, Tebriz, Bahçesaray, Orenburg, Kazan, Moskova, Petesburg, Ankara, İstanbul ve bir çok Anadolu şehrinde çıkan basın organlarında yayınlanmıştır.¹

Ağaoğlu'nun bu basın yayın organlarında çıkan makale ve yazılarında ortaya koyduğu fikir ve düşüncelerinin bir çoğu hala günümüzde tazeliğini korumaktadır. Onun ölümünden bu kadar yıl geçmesine rağmen, fikir ve düşüncelerinin hala geçerliliğini koruması, Ağaoğlu'nun ilmi ve fikri zenginliğinin ne kadar büyük ve yüksek olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Ağaoğlu'nun tezimizde ilk olarak 1908 yılında savunduğu milli eğitim anlayışının, ancak Atatürk'ün Cumhuriyeti kurmasından sonra gerçekleştiğini görüyoruz. Ve bu anlayış hala geçerliliğini korumaktadır. Yine onun ilköğretim ve ortaöğretimdeki

¹ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, T.T.K, Ank, 1999, s. 211.

söylediği eksiklikler de günümüzde halen devam etmektedir. Özellikle okullarımızdaki hem öğrenciye hem de öğretmenlere yönelik kütüphanelerin yeterli sayıda olmayışı; fen ve fizik laboratuvarlarındaki eksiklikler; öğretmenlerin genel kültür, özel alan bilgisi ve pedagojik formasyon yönünden istenen seviyede olmamalarını bu eksiklikler arasında sıralayabiliriz.

Ahmed Ağaoğlu'nun eğitim anlayışı dışında, siyasi, sosyal ve ekonomik konulara ait yüzlerce makalesi bulunmaktadır. Özellikle son dönemlerde onun bu çok çeşitli yönleri üzerinde lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmaktadır.

Bizim tezimizde ulaşmak istediğimiz amaç, öncelikle Ahmed Ağaoğlu'nun döneminin fikir akımlarından hangisi içerisinde yer aldığını ortaya koymak; buradan hareketle de mensubu bulunduğu fikir akımının eğitim görüşlerini etkileyip etkilemediğini çıkarmaya çalışmak olacaktır.

3- Araştırmanın Önemi

“Ahmed Ağaoğlu ve Eğitim Görüşleri” adlı tezimiz iki yönden önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi Ahmed Ağaoğlu'nun mücadele ve zorluklarla geçirdiği hayatı; ikincisi de bu zorluklarla dolu hayatı sayesinde şekillenen ve olgunlaşan eğitim görüşleridir.

Ahmed Ağaoğlu'nun düşünce dünyasının oluşmasında yaşadığı olayların, tanışıp fikir aldığı kimselerin rolleri çok büyüktür. Çocukluğundan Fransa yıllarına kadar, içinde yaşadığı topluma bağlı olarak, Şii-İrancı düşüncelere kendini daha yakın hissetmesine rağmen, özellikle Paris'te tanıştığı Cemaleddin Efgani sayesinde (Efgani'nin İslamiyet

ile ilgili modern düşünceleri) bu fikirleri değiştirmeye başlamış, Şii-İrancılıktan Pan-İslamist bir anlayışa doğru yönelmiştir. Bunun yanında milliyetçiliğin ortaya çıktığı bir ülkede eğitim alması ve burada yaşayan insanların hayat standartlarını yakından görmesi, ona kendi ülkesi ve insanları ile, buradakileri karşılaştırma fırsatı vermiştir. Bu karşılaştırma ve Efgani'nin millet ve milleti oluşturan unsurlar konusundaki fikirleri, Ağaoğlu'nun düşüncelerinin Pan-İslamist anlayıştan, az da olsa, milliyetçiliğe doğru yönelmesini sağlamıştır.

Ağaoğlu Paris'te altı yıl kaldıktan sonra, memleketinin içinde bulunduğu durumu da düşünerek Azerbaycan'a geri dönmeye karar verir ve zaman geçirmeden ülkesindeki milli uyanış hareketine katılır. İsmail Gaspiralı'nın öncülük ettiği bu hareket sayesinde, Ağaoğlu ve diğer arkadaşları, hem gazete, hem dergi yoluyla, hem de öğretmenlik yaparak ülkelerindeki insanların milli benliklerini kazanmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Yaptığı bu faaliyetler sayesinde Ağaoğlu'nun dünya görüşünün, Pan-İslamist anlayıştan uzaklaştığını görüyoruz. Bu dönemde Ağaoğlu'nun bütün düşünceleri tamamen Türkçülük üzerine yoğunlaşmıştır.

Ağaoğlu 1908 yılında İstanbul'a geldikten sonra bir yandan Türkçülükle ilgili fikirlerini etrafındaki insanlara anlatırken, bir taraftan da Azerbaycan yıllarında başladığı öğretmenlik görevine devam etmiştir. 1909 yılının ilk yarısında maarif müfettişliği, ikinci yarısından itibaren de İstanbul Darülfünun "Rus Dili" öğretmenliği yapan Ağaoğlu, 1911 yılında Türk Yurdunun, 1912 yılında da Türk Ocaklarının kurucuları arasında yer almıştır.

Ağaoğlu hayatı boyunca çevresindeki olayları, hadiseleri, fikir ve düşünceleri incelemiş ve bunlar üzerinde çalışarak çözümler aramıştır. Öğrencilik yıllarında bile döneminde meydana gelen olaylara kayıtsız kalmamış, elinden geldiğince katıldığı ya da eksik bulduğu anlayışları bulunduğu her ortamda dile getirmiştir.

İnsanların ve toplumların gelişmesinde çok önemli bir yere sahip olan eğitim konusunun, özellikle de 1908 ile 1939 yılları arasındaki durumunu, geniş bir bilgi yelpazesine sahip, bulunduğu dönemi en ince ayrıntılarına kadar inceleyen, entelektüel bir kişinin yazılarından öğrenmeye çalışmak tezimiz açısından çok büyük bir önem arz etmektedir.

Bunun yanında bugüne kadar Ahmet Ağaoğlu ile ilgili olarak yapılan tezlerde eğitim konusunun birkaç sayfa dışında hiç ele alınmamış olması da tezimizin önemini bir kere daha ortaya koymaktadır.

4- Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

“Ahmed Ağaoğlu ve Eğitim Görüşleri” adlı tezimizi hazırlarken öncelikle, bu konuyla ilgili daha önce lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmalarının yapıp yapılmadığını araştırdık. Yapmış olduğumuz bu incelemelerden sonra Ağaoğlu ile alakalı üç adet doktora, dört adet yüksek lisans ve bir adet lisans tezine ulaştık.

Bu tezler içerisinde en önemlisi ve en dikkate değer olanı Fahri Sakal’ın hazırladığı “Ağaoğlu Ahmed Bey” adlı doktora çalışmasıdır. Sakal bu çalışmada Ağaoğlu’nun doğumundan ölümüne kadar geçen süre içerisinde yaşadığı olayları

bibliyografik bir tarzda ele almıştır. Bu eser 1999 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.

Bir diğer doktora çalışması da Ufuk Özcan tarafından hazırlanan “İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi: Ahmed Ağaoğlu’nun (1869-1939) Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri” adlı tezdır. Özcan bu tezinde Osmanlı İmparatorluğunun Cumhuriyete kadar değişim sürecini, aydınların katkılarını da ele alarak incelemiştir. Devrin Türk aydınlarının (özelde Ahmed Ağaoğlu) bu değişimdeki rollerinin neler olduğunu tespit etmeye çalışmıştır.

Bir diğer doktora çalışması ise Gülseren Akalın tarafından hazırlanan “Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Ahmed Ağaoğlu” isimli tezdır. Akın tezinde Türk düşünce ve siyasi hayatına yön veren en önemli şahsiyetlerden biri olan Ağaoğlu’nun yaşamını ve bulunduğu ortamların onun hayata bakışını nasıl değiştirdiğini ve buna bağlı olarak da Ağaoğlu’nun Türk düşünce ve siyasi hayatına ne gibi katkıları olduğunu incelemiştir.

Bir diğer çalışma ise Murat Yılmaz tarafından hazırlanan “Ağaoğlu’na Göre Liberalizm ve Milliyetçilik” adlı yüksek lisans tezidir. Yılmaz bu tezde öncelikle Ağaoğlu’nun milliyetçi düşüncelerinin nasıl oluştuğunu ele almakta, daha sonra ise onun devletçiliğe ve liberalizme bakışını ortaya koymaktadır.

Ağaoğlu üzerine yapılan bir diğer çalışma da Refika Kalyon (Çekiç) tarafından hazırlanan “Ahmed Ağaoğlu, Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme” adlı yüksek lisans tezidir. Kalyon bu tezinde Sakal’ın araştırmasında yaptığı tarzda Ağaoğlu’nun hayatını ve eserlerini incelemiştir. Ancak bu çalışmada Ağaoğlu’nun yazmış olduğu tüm

makalelerine ulaşamadığı görülmektedir. Kalyon daha çok Ağaoğlu'nun kitap haline getirilen makalelerini kullanmıştır. Onun Osmanlıca ele aldığı bir çok gazete ve dergideki yazıları incelenmemiştir.

Ağaoğlu ile ilgili yapılan diğer iki çalışma ise Coşkun Çebitürk'ün “Demokratikleşme Sürecinde Ahmed Ağaoğlu” ve “Süleyman Güngör'ün “Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması ve Kurumsallaşması Sürecinde Siyasal Seçkin-Aydın İlişkisi (Ahmed Ağaoğlu)” adlı yüksek lisans tezleridir. Çebitürk tezinde öncelikle Ağaoğlu'nun hayatını incelemiş, daha sonra ise onun Türk demokrasisine hangi yönlerden, nasıl katkı sağladığını ortaya koymuştur. Güngör ise tezine ilk olarak Ağaoğlu'nun yaşadığı dönemdeki Türk aydını ile diğer ülkelerdeki aydınları karşılaştırarak başlamış ve bir Türk aydını olarak Ağaoğlu'nun, siyasal seçkinlerin yanında ve karşısında iken neler yaptığını ele almıştır.

Ağaoğlu ile ilgili yapılan bir diğer araştırma ise Halil Süslü tarafından hazırlanan “Ahmed Ağaoğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikriyatı” adlı lisans tezidir. Bu çalışmada Ağaoğlu'na ait kaynakların çok azı kullanılmıştır. Tezin adında bulunmasına rağmen düşünceleriyle ilgili gerekli açıklamalar yapılamamıştır.

Yukarıda ele aldığımız tezler içerisinde sadece Sakal tarafından yapılan çalışmada, Ağaoğlu'nun eğitim görüşlerine birkaç sayfa yer ayrılmıştır. Diğer tezlerde ise eğitimle ilgili bilgilere yer verilmemiştir.

Biz çalışmamızın hazırlık aşamasında bu yedi adet tezdeki Ağaoğlu ile ilgili kaynaklardan faydalandık. Buradan hareketle onun 1908-1939 yılları arasında hangi

gazete ve dergilerde çalıştığını tespit ettik. Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Meclis Kütüphanesinde, Ağaoğlu'nun tespit ettiğimiz gazete ve dergilerdeki makalelerine ulaştık. Daha sonra gerek kendi yazdığı eserlerden, gerekse hakkında yazılan kitap ve makalelerden ulaşamadığımız bilgileri tamamladık.

Ağaoğlu'nun daha önceki tezlerde zikredilen makaleleri dışında, diğer gazete ve dergilerde de makalelerinin olabileceğini düşünerek, onun yaşadığı dönemdeki ulaşabildiğimiz diğer süreli yayınları taradık. Bu taramamız neticesinde Ağaoğlu'nun "Hak" gazetesinde de makaleler kaleme aldığını belirledik. Özellikle Hak gazetesinde yazdığı yabancı okullarla ilgili makaleleri çok dikkat çekicidir.

Kaynak tespit ve değerlendirmesinden sonra edindiğimiz bilgileri fişledik ve tez yazım aşamasında Ağaoğlu'na ait birinci el kaynakları kullanarak onun hayatı ve eğitim hakkındaki görüşlerini ortaya koyduk.

5- Araştırmanın Sınırları

Ahmed Ağaoğlu, 1869 yılında Azerbaycan'da dünyaya gelip, 1939 yılında İstanbul'da ölmesine kadar geçen süre içerisinde, çok geniş bir coğrafyada yaşamış önemli bir şahsiyettir.

Biz araştırmamızda mümkün olduğu kadar, onun Azerbaycan'dan, Paris yıllarına, Paris yıllarından tekrar Azerbaycan'a; Azerbaycan'dan da Türkiye'ye kadar geçen zaman içerisinde yapmış olduğu faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin Ağaoğlu'nun düşünce dünyasına etkilerini maddeler halinde sıralayıp, birbiriyle bağlantı olarak vermeye

çalıştık. Çalışmamızda konumuzu direkt olarak ilgilendirmeyen gereksiz ayrıntılara yer vermedik

Ağaoğlu'nun eğitimle ilgili fikirlerini ele alırken, özellikle Azerbaycan yıllarındaki öğretmenliği sırasında yaptığı çalışmaların neler olduğuna ayrıntılı olarak ulaşma imkanımız olmadığı için, onun 1908 yılında İstanbul'a gelmesinden sonraki düşüncelerini daha ayrıntılı olarak vermeye çalıştık.

Ağaoğlu'nun siyasi, sosyal, dil, tarih ve hukuk konularında bir çok fikir ve düşüncesi olmasına karşın biz sadece onun eğitim görüşlerini inceledik. Diğer konulardaki makaleleri bizim Ağaoğlu'nun eğitim konusuna bakışını anlamamıza katkı sağladığı için ele alınmıştır.

B- AHMED AĞAOĞLU'NUN HAYATI

1- Ailesi ve Çocukluk Yılları

Ahmed Ağaoğlu, 18. yüzyılda, Erzurum'un Horosan yöresinden Karabağ'a göç eden bir ailenin çocuğu² olarak, 1869 yılında Azerbaycan'ın Şişe-Şuşa şehrinde doğdu.³ Babası Karabağlı Mirza İbrahim Bey'in oğlu Mirza Hasan Bey'dir.⁴ Annesi ise yarı göçebe bir hayat yaşayan "Sarica Ali" adlı bir Türk kabilesinden Refii Bey'in kızı Taze Hanım'dır.⁵

İsimleri önünde "Mirza" ünvanının bulunuşu da gösteriyor ki, Ağaoğlu'nun babası ve amcaları ulema sınıfındandı. Türkçe'den başka Farsça, Arapça ve Rusça bilirdi. Mirza Hasan'ın babası Mirza İbrahim Şuşa'nın en meşhur alimlerinden sayılırdı, hattattı ve Türkçe şiir yazardı.⁶

Ahmed Ağaoğlu, çocukluğundan itibaren ilim ve irfanıyla tanınmış böyle bir aile içerisinde yetişmiş, altı yaşından itibaren evde özel hocalardan Arapça ve Farsça dersler alarak hem bilgisini hem de dilini geliştirme fırsatı bulmuştur. Ağaoğlu daha sonra yazdığı otobiyografisinde aldığı bu derslerin kendisine hayatı boyunca, Arapça ve Farsça kaynaklara kolayca ulaşabilme imkanı sağladığını söylemiştir.⁷

² Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ank, 1981, s. 167; Fahreddin Gülseven, "İdealist Bir Cumhuriyetçi: Ahmet Ağaoğlu", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 243.

³ Yusuf Akçura, *Türk Yılı*, Yeni Matbaa, İst, 1928, s. 419.

⁴ Yusuf Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Haz: Sakin Öner, Türk Kültür Yayınları, İst, 1978, s. 190.

⁵ Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, Zerbamat Basımevi, Ank, 1940, s. 65.

⁶ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 190.

⁷ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 421.

Ailenin en büyüğü olan ve sözü geçen amcası, Ağaoğlu'nun bir din adamı olarak yetişmesini; annesi ise onun modern eğitim veren Rus okullarında okuyup subay olmasını istemiştir. Amcası bu isteğini gerçekleştirmek için yukarıda söylediğimiz gibi özel hocalar tutmuş; buna karşın annesi ise ona bir Ermeni'den gizlice Rusça dersleri aldırmıştır.⁸ Böylece annesi Ağaoğlu'nun hayat yolunu "Kerbelâ-yı muallâdan, Necef-i eşrafdan Petersburg'a ve Paris'e" çevirmiştir.⁹

Ağaoğlu ilk öğrenimine mahalle mektebinde başlamış, daha sonra sıbyan mektebinde devam etmiştir.¹⁰ Aynı zamanda üç ayrı dilde kurslara da devam eden Ağaoğlu, sıbyan mektebinden sonra o dönemin en iyi okullarından biri olan Rus Tali Mektebi'ne girmiştir.¹¹

Ağaoğlu anılarında bu okuldaki Rus hocaların hazırladığı ders kitaplarının çekiciliğinden, hikayelerinden, resimlerinden ve masallarından övgü ile bahsederken, Müslüman hocaların hazırladığı kitaplardan, anlattıkları konulardan, hikaye ve masallardan ise övgü ile bahsetmemektedir.¹²

Ağaoğlu daha önce gittiği mahalle-sıbyan mektebi ile Rus mektebi ve önceki hocaları ile buradaki hocaları arasındaki büyük farkı görünce kafasında büyük soru işaretleri meydana gelmiştir. O, kafasındaki bu soru işaretlerinin daha sonra kendisini

⁸ Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s. 170; Samed Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 68-69; Gülseven, a.g.m, s. 243; Sakal, a.g.e, s. 8.

⁹ Sakal, a.g.e, s. 8.

¹⁰ Münir Atalar, "Ahmed Ağaoğlu (1869-1939)", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 81

¹¹ Akçuraoğlu, a.g.e, s. 422.

¹² Sakal, a.g.e, s. 8.

elli dört sene meşgul ettiğini, yaşı ilerledikçe kafasındaki sualinde genişlediğini ve bütün hayatını etkileyecek bir dert haline geldiğini söylemiştir.¹³

Ağaoğlu, 1884'te bu şehir mektebini tamamlayarak Tiflis'te iki yıl önce açılmış olan Realne Uçilişe'ye, yani klasik öğretimden çok reel ilimlere, matematik ve tabii ilimlere önem veren bir çeşit liseye kaydolmuştur.¹⁴

Burada ilk defa siyasi fikirlerle tanışma fırsatını yakalayan Ağaoğlu, Çarlık yönetimine karşı inkılapçı fikirleri benimsemeye başlamıştır. Çünkü, o dönemde Tiflis, Çarlık yönetimine karşı inkılapçı hareketlerle birlikte, bütün fikir akımlarının görüldüğü çok canlı bir ilim ve kültür merkeziydi. Doğal olarak dışarıdaki bu durum Tiflis lisesine de yansımış ve Ağaoğlu'nu da etkilemiştir.¹⁵

Ahmed Ağaoğlu 1887 yılında Realne Uçilişe mektebini bitirince,¹⁶ yüksek öğrenim için Petersburg'a gidip "Institut Politechnique"e, müsabaka imtihanını başararak kabul edildi ise de, sonradan gözlerindeki bir rahatsızlıktan dolayı memleketine dönmeye mecbur oldu. Hastalığı iyileşince, 1888 yılı başlarında, yüksek öğrenimini tamamlamak için Paris'e gitti. Paris'e varınca, ilk işi zayıf olan Fransızca'sını tamamlamak oldu.¹⁷

¹³ Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 72; François Georgeon, "Ahmet Ağaoğlu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 36, (Aralık 1996), s. 28; Gülseven, a.g.m, s. 243.

¹⁴ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 193; Samir Kazımoğlu, "Ahmed Ağaoğlu'nun Dünya Görüşü", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 356.

¹⁵ Sakal, a.g.e, s. 9.

¹⁶ Atalar, a.g.m, s. 81; Georgeon, a.g.m, s. 28; Kazımoğlu, a.g.m, s. 356.

¹⁷ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 193; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İst, 2001, s. 408; Atalar, a.g.m, s. 81; Kazımoğlu, a.g.m, s. 356.

Ağaoğlu'nun Fransa yıllarında savunduğu Şii-İrancı sevgisine karşın, Sünni karşıtlığı ve batı medeniyeti hayranlığının bu çağlardan itibaren başladığını söyleyebiliriz. Çünkü Azerbaycan XVIII. asırdan itibaren hem coğrafi, hem dini, hem de mezhebi yapısından dolayı Osmanlılar, İranlılar ve Ruslar arasında bir anlaşmazlık ve çıkar meselesi haline gelmişti. Şiilerin İran'a, Sünnilerin Osmanlılara yaklaşması, ülkenin her yerinde kafasına göre hareket eden hanlık idarelerinin kurulması ve aralarındaki bitmez tükenmez kavgalar, Azerbaycan halkını sefaletе düşürmüş, askeri ve siyasi açıdan içinden çıkılmaz bir duruma neden olmuştur.

Yukarıda adı geçen devletler içinden bu yörede en etkisiz olanı Osmanlılardır. Bunda hem Azerilerin mezhep bakımından İran'a yakın olması, hem de Osmanlıların 1812 ve 1828-1829 savaşlarını kaybetmeleri ile güçlerini yitirmesi etkili olmuştur. Osmanlıların Azerbaycan üzerinde istedikleri gibi bir hakimiyet kuramamaları doğal olarak Azerilerin Sünniliğe fazla rağbet etmemesine neden olmuştur.

Buna karşın İranlılar, Azerbaycan halkına Fars kültürünü ve Şiiliği anlatmak için her yolu denemişlerdir. 18. yüzyılın sonunda Azerbaycan'ın diliyle, mezhebiyle ve kültürüyle İran etkisine girmesi bu denemelerin ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir.

Ruslar ise İranlıların ve Osmanlıların yaptıkları bu etkilere karşı, istemeden de olsa, Türklerin milli uyanış hareketinin başlamasına katkı sağlamışlardır. Türkler bu

dönemde Rusların batı tarzında eğitim veren okullarından mezun olarak kendi ırklarının ve dillerinin farkına varmaya başlamışlardır.¹⁸

Azerbaycan'ın içinde bulunduğu bu üçlü durum doğal olarak Ağaoğlu'nu da etkilemiştir. İran'ın kendi kültürünü yaymak için Azeriler üzerinde baskı kurması, Osmanlıların ise bu bölgede yeteri kadar varlık gösterememesi Ağaoğlu'nun koyu bir Şii-İrancı Olmasına ve Sünniliği Şiiliğe rakip olarak görmesine neden olmuştur.

Ruslar ise uyguladıkları yeni eğitim tarzıyla-Şii-İrancılığın yanında, Ağaoğlu'nun kendi hayatını sorgulamasına, kendi insanların içinde bulunduğu durumu değerlendirmesine zemin hazırlamıştır. Bu zemin onun daha sonra oluşacak olan liberal fikirlerinin de temelini oluşturacaktır.

Ağaoğlu yazı hayatına başladığı Paris yıllarından Cumhuriyetin kurulmasına kadar geçen süre içerisinde ve hatta kısmen Cumhuriyet dönemindeki yazılarında doğuyu ve doğu insanını; doğunun ve doğu insanının neden geri kaldığını; batının her alanda nasıl doğudan ileride olduğunu ve doğunun bu geri kalmışlıktan ne gibi çarelerle kurtulabileceğini ele almıştır.

2- Fransa'daki Yüksek Öğrenim Hayatı

Ahmed Ağaoğlu, Azerbaycan Türkleri içinden tahsil için Avrupa'ya giden ilk gençtir. Moskova'ya, Petersburg'a, Kiev'e Ahmed Ağaoğlu'ndan önce de dört, beş genç gitmişti; fakat Rusya sınırını aşamamışlardı. Yabancı ülkelere gidip orada yüksek

¹⁸ Bu konularla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev: İzzet Kandemir, Ank, 1971, s. 142-143; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Çev: Nuray Mert, İst, 1988, s. 1-28; Mehmet Saray, "Türkler", *İslam Ansiklopedisi*, C. XII/2, İst, 1988, s. 430-432; Sakal, a.g.e, s. 1-6.

öğrenim yapmak; sadece doğu ilimleri ve dini ilimler için geçerliydi. Müctehid olmak isteyenler Kербela'ya, Meşhed'e, Medine'ye, Mısır'a gidiyorlardı. Ahmed Ağaoğlu, bu tek yönlü anlayışı değiştirdi. Ağaoğlu'nu özellikle Paris'te bulunmuş olan Kırımli İsmail Gasprinski'nin hareketi etkilemiştir.¹⁹

1888'in sonunda Rus Çarlığı'nın başkentinden Paris'e gitmek üzere ayrıldı, burada altı yıl kaldı ve College de France ve Doğu Dilleri Okulu'nda Hukuk ve Şarkiyat derslerine devam etti.²⁰ Scheffer ve Zent-Avesta uzmanı olan James Dermesteter gibi hocaların öğrencisi oldu. Ernest Renan ve Hippolyte Taine gibi ünlü aydınlarla birlikte Juliette Adam'ın "La Nouvelle Revue"sindeki toplantılarına katıldı.

Bu toplantılardan birinde Renan'ın Şark ve İslam alemi hakkındaki fikirlerine itiraz etmiş ve meşhur mütefekkirin bundan dolayı itimadını kazanarak "Revue de deux Monde"un tertip ettiği toplantılara çağrılmasına vesile olmuştur.²¹

Ahmed Ağaoğlu hocası James Dermesteter'in yardımlarıyla Fransa'nın ileri gelen düşünürleri ile tanışma ve onlar ile fikir alış verişinde bulunma fırsatını yakalamıştır. Bunlar içerisinde Ernest Renan, Ağaoğlu'nu takdir etmiş ve kendisine: "Sen dünya çapında alim olacak nitelikte bir insansın, memleketine gitme, Şark seni yer" demiştir. Ağaoğlu ise, doğunun da okumuş insanlara ihtiyacı olduğunu ifade etmiş ve öğrendiklerini kendi insanlarına öğretmek için mutlaka gideceğini söylemiştir.²²

¹⁹ Akçuraoglu, a.g.e, s. 423.

²⁰ A. Gün Soysal, "Ahmet Ağaoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, C. I, İstanbul, 2003, s. 202.

²¹ Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 210.

²² Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 6.

Ahmed Ağaoğlu, 1892’de toplanan Şarkiyatçılar Kongresine katılarak “Şii mezhebinin doğuşu ve gelişmesine dair” tebliğini okumuştur. Bu tebliği, Kongre zabıtları arasında Cambridge Üniversite’si tarafından yayınlanmıştır.²³

İlk edebi yazılarını daha öğrenci olduğu sırada Paris dergilerinde 1891-1893 yılları arasında yazdı. “La Nouvelle Revue” ile “Revue Bleue”ye şarka ait makaleler yazıyor, yine bu sıralarda Tiflis’te çıkmakta olan Kafkas, Kaspi ve Şarki Rus²⁴ gazetelerine yazılar gönderiyordu.²⁵

Yusuf Akçura’nın dediğinin tam aksine Ağaoğlu’nun bu ilk yazılarının çoğu doğu kavimleri hakkında değil, İran yani Şiilik üzerine idi. Bu dönemde Ağaoğlu dini, insanlar için gerekli, cemiyet için faydalı gören bir anlayışa sahip olmasına rağmen İslam’ı bir bütün olarak ele almamıştır. Meseleye sadece Sünnilik ve Şiilik açısından yaklaşmıştır. O, Sünniliğin bazı olumlu yönlerinin bulunmasına rağmen, Şiiliğin daha ilerici bir tutumu temsil ettiğini savunmuştur.²⁶ Şiiliğin İrancılığın ruhu ve kurtarıcısı olduğunu, İran’ı ayakta tutan tek etmenin Şiilik olduğunu belirtmekten çekinmemiştir.

Hatta “İran Kadını” adlı yazısında İslam kadınının geri kalmış halinden Türkleri sorumlu tutarak, İslam medeniyetini gerileten sebeplerin başında da yine Türkleri göstermiştir.²⁷

²³ Ülken, a.g.e, s. 408; Kazımoğlu, a.g.m, s. 356; Gülseven, a.g.m, s. 244.

²⁴ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 198; Sakal, a.g.e, s. 13.

²⁵ Ülken, a.g.e, s. 408; Kazımoğlu, a.g.m, s. 356; Gülseven, a.g.m, s. 244.

²⁶ Sakal, a.g.e, s. 129.

²⁷ Sakal, a.g.e, s. 91.

Bu dönemde daha çok onun Renan eliyle milliyetçilik misyonu kazandığı vurgulanmıştır. Ancak bu görüşe tamamen katılmak mümkün değildir. Çünkü, Renan'ın yaptığı bazı konuşmalara baktığımız zaman Ağaoğlu'nun yukarıda Türkleri suçlayan ifadelerine ve İslam'ı anlayış tarzına benzer ifadeler kullandığını görmekteyiz.

Renan, Sorbonne'da "İslamiyet ve Bilim" konulu bir konferans verir. Bu konferansın ana düşüncesi "İslamiyet'in ilmin gelişmesine engel olan bir din" olduğudur. Renan bu fikrini kanıtlamak için İslam ülkelerinin içinde bulundukları gerilemeyle İslam Dini arasındaki ilişkiyi anlatan bir çok tahlilde bulunmuştur. Hatta Renan daha da ileri giderek Türk ırkının İslamlık üzerinde hegemonyasını kurmasıyla "kendisinin felsefe ve bilim eksikliğini her tarafa yaydığını" ileri sürmüştür.²⁸

Ağaoğlu, Cemaleddin Afgani²⁹ ile tanışmış ve Ahmet Rıza gibi sürgündeki Jön Türklerle ilişki kurmuştur.³⁰ Özellikle Ahmed Rıza ve Şeyh Cemaleddin Afgani, Ahmed Ağaoğlu'nu derinden etkilemişlerdir. O, bu konuyla ilgili olarak otobiyografisinde şöyle diyor: "İslam alemi düşünürlerinden Cemaleddin Afgani hazretleri, Paris'te bulunduğu sırada benim mütevazî evimi, başkalarına tercih etmek lütfunda bulunmuşlardı ve haftalarca beraber kalmıştık."³¹

²⁸ Mümtazer Türköne, *Cemaleddin Afgani*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ank, 1994, s. 50-52.

²⁹ Afgani ile ilgili bilgi için bkz. "Cemaleddin Afgani" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. X, İst, 1994, s. 456-466; Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay, İst, 1994; Osman Kesikioğlu, "Cemaleddin Afgani", *A.Ü İlahiyat Dergisi*, C.IX, 1962, Ankara, 1963. Yusuf Akçura, "Cemaleddin Afgani", *Türk Yılı*, İst, 1928.

³⁰ Georgeon, a.g.m, s. 28.

³¹ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 198.

Ağaoğlu'nda birinci maddeyi ele alırken belirttiğimiz nedenlerle, ufak yaşlardan itibaren oluşmaya başlayan ve burada yeni tanıştığı bazı kişiler sayesinde daha da şekillenen Şii-İrancılık anlayışı Cemaleddin Afgani'nin etkisiyle mezhepçi bir yaklaşımdan uzaklaşmış, mezhepler üstü bir yaklaşıma Panislamizm'e kaymıştır. Ağaoğlu, Fransa yıllarında bu İslam birliğini gerçekleştirebilecek ülke olarak İran'ı görürken, Azerbaycan'a döndüğü zaman bu düşüncüyü gerçekleştirecek ülke olarak Osmanlı devletini kabul etmiştir.³²

Afgani'nin Ağaoğlu üzerindeki etkisi bununla da sınırlı kalmamıştır. Ağaoğlu'nun Azerbaycan'dan İstanbul'a göç etmesinden sonra ele aldığı bazı yazılarında da onun etkisini görmek mümkündür.

Ağaoğlu daha çok Afgani'nin fikirlerinin modernist yönü üzerinde durmuştur. Türk Yurdunda yazdığı "Siyasiyat: Türk Alemi" adlı yazı dizisinde Afgani'nin görüşlerini batıcı bir yorumla inceler. Özellikle onun İslam medeniyetinin geri kalma nedenleri ve bu geri kalmışlığın çarelerinin neler olabileceği üzerinde durur.³³

Cemaleddin Afgani'den etkilenen sadece Ahmed Ağaoğlu değildir. Afgani'nin Türkiye'ye yaptığı iki ziyaret sırasında da Batıcı, Türkçü, İslamcı ideolojilere mensup bir çok Osmanlı aydını ya doğrudan ya da dolaylı olarak ondan etkilenmişlerdir. Bazı yeni Osmanlılar, Jön Türkler, Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Mehmet Emin

³² Sakal, a.g.e, s. 92.

³³ Mümtazer Türköne, "Cemaleddin Afgani ve Türkçüler", *Türk Yurdu*, C. VIII, (Haziran 1987), s. 30.

Resulzade gibi Türkçüler, Mehmet Akif, Ahmed Hamdi Akseki ve Said Nursi gibi İslamcılar da bunların arasında saymak doğru olacaktır.³⁴

Özellikle bu akımlar içerisinde Türkçüler, İslamcılara karşı İslam dininin milliyetçiliğe izin verdiğini Afgani'nin bir makalesindeki millet ile ilgili fikirlerinden icazet alarak kanıtlamaya çalışmışlardır. Türkçülerle İslamcılar arasında yapılan tartışmalara kaynaklık eden bu makale Afgani tarafından Türk Yurdu'nda yayınlanmıştır.³⁵

Afgani bu makalesine: "Cinsiyet (milliyet) olmaksızın millet, millet olmaksızın saadet olmaz. Dil olmadan da millet olmaz. Dil de ihtiyaç duyulan her çeşit sanata ve çeşitli konulara ve sınıflara taalluk eden kelimeleri olmadıkça gerçek dil olmaz", diye başlayarak milleti dil birliğinden hareketle açıklamaya çalışmıştır. Onun bu yaklaşımı genelde Almanların ele aldığı bir yaklaşımdır.

Afgani insanlar arasındaki ilişkilerde dil birliğinin, din birliğinden daha önemli ve sürekli bir ilişkiyi ifade ettiğini söylemektedir. Yani milliyeti oluşturan unsurlar içerisinde olan dilin diğer unsurlardan daha kalıcı olduğunu, dili aynı olup dini farklı olan bir çok toplum bulunabileceğini belirtmiştir.³⁶

Aynı zamanda bir dilin o toplumda bulunan bütün insanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek seviyede olması gerektiğini belirtir. Bunun sağlanması için gerekirse

³⁴ Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Afgani", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.X, İstanbul, 1994, s. 463.

³⁵ Cemaleddin Afgani, "Vahdet-i Cinsiyet Felsefesi", *Türk Yurdu*, Ter: Resulzade Mehmet Emin (Yurdakul), Yıl:2, Teşrinisani, 1328.

³⁶ Türküne, "Cemaleddin Afgani ve Türkçüler", s. 31.

başka dillerden sözcüklerin alınabileceğini ancak alınan bu kelimelerin o dilin gramer kurallarına mutlaka uydurulması gerektiğini de şart koşmaktadır.³⁷

Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışına baktığımız zaman yine Cemaleddin Afgani'den etkilendiğini görmekteyiz. Ağaoğlu'nun Malta sürgünü sırasında yazdığı “Üç Medeniyet” adlı kitabında bu ilişkiyi açıkça görmek mümkün olacaktır. Burada Ağaoğlu milliyeti oluşturan unsurlar içerisinde en az değişenin dil olduğunu söylemiştir.³⁸ Aynı şekilde Türk Yurdu'nda yazdığı “Milli Cereyan” adlı makalesi de onun bu görüşte olduğunu göstermektedir. Bu makalesinde milleti oluşturan unsurların en önemlisi dil olmak üzere din ve ırktır.³⁹

Afgani'nin dil birliğine dayalı olarak açıkladığı milliyet tarifi, dilin saflığına ve anlaşılabilirliğine verdiği önem; yabancı dillerden alınacak kelimelerde uyulacak esaslar hakkındaki görüşleriyle, Ziya Gökalp'in görüşleri arasında da benzerlikler vardır. Gökalp de milleti dile önem vererek açıklamaktadır.⁴⁰ O da yabancı dillerden bazı kelimelerin alınabileceğini ancak bunların Türkçe'nin gramerine uygun kullanılması gerektiğini belirtmiştir.⁴¹

Ağaoğlu mekteplerde, kütüphanelerde incelemeler ve araştırmalar ile uğraştığı kadar, doğu ve batıyı karşılaştırma imkanı da yakalamıştır. Ağaoğlu'nun Paris'e geldiğinin ertesi yılı, 1889 yılı, Büyük Fransız ihtilalinin yıl dönümü ve bu münasebetle

³⁷ Türköne, *Cemaleddin Afgani*, s. 113.

³⁸ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, İst, 1972, s.14-15.

³⁹ Ahmet Ağaoğlu, “Milli Cereyan”, *Türk Yurdu*, VIII/2, (1331), s. 2529-2531.

⁴⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İst, 1976, s. 17.

⁴¹ Gökalp, a.g.e, s. 130-131.

kurulan dünya çapındaki serginin açıldığı yıldır. Bu sergide batı medeniyetinin en yeni ve en mükemmel eserlerini görmek mümkündür. Sergiye dünyanın dört tarafından meşhur insanlar toplanmıştı. Aralarında doğulular da vardı. İran Şahı Nasruddin Şahla, Fransa Cumhurbaşkanı Sadi Carnot bir araba içinden önünden geçerken, Ahmed Ağaoğlu İran Şahı ile Fransa Cumhurbaşkanı arasındaki tezatı görünce çocukluğundan beri kafasını meşgul eden soruların bir kat daha arttığını belirtmiştir.⁴²

Bu tezatlar onun bu konularla ilgili daha çok okumasını ve bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Doğu ile batı ve doğu insanı ile batı insanı arasındaki farkı burada bizzat yaşayarak görmesi, Ağaoğlu'nun batıya olan hayranlığının daha da artmasına, hatta Azerbaycan'a döndüğü zaman "Frenk Ahmed" diye tanınmasına neden olacak şekilde fikirlerine ve davranışlarına yansımıştır.

Ağaoğlu'nun bütün yaşamı boyunca taviz vermediği en önemli konu "özgürlükler" olmuştur. Fransa'da altı yıl kalması ve yukarıda da söylediğimiz gibi buradaki gelişmeleri yakından inceleme fırsatı yakalaması, onun Serbest Cumhuriyet Fırkası olayından sonra daha açık bir şekilde dile getireceği Liberal yönünün oluşmasına büyük katkı sağlamıştır.

Ağaoğlu, 1894 yılında altı yıl kadar bulunduğu Paris'ten hukuk diplomasını alarak ayrılmıştır. Azerbaycan'a dönüşünde İstanbul'a uğramış ve orada Eğitim Bakanı Münif

⁴² Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 194-195.

Paşa ile Kafkasyalı tarihçi Mizancı Murat ile görüşerek fikir alışverişinde bulunmuştur.

İstanbul'da dört ay kaldıktan sonra Kafkasya'ya (Tiflis'e) dönmüştür.⁴³

3- Azerbaycan'daki Çalışmaları

Ahmed Ağaoğlu zamanın gerektirdiği şartlara göre hareket eden bir düşünce ve fikir adamıydı. Yeni olan her düşünceye açık bir anlayışa sahipti. Onun fikirlerinin zaman içerisinde değişiklik göstermesi tutarsız bir kişiliğe sahip olduğunu asla göstermez. Hiçbir zaman kişilere ve düşüncelere körü körüne bağlanmamıştır.

Fransa yıllarında koyu bir Şii-İrancı olduğunu söylediğimiz Ağaoğlu bu dönemde tam tersi bir profil çizmektedir. Özgürlüklerin ve medeniyetin beşiği olan Fransa'da uzun yıllar kalması, Afgani ile tanışması, Azerbaycan'a dönerken uğradığı İstanbul'da hızlı bir Jön Türkçü olan Kafkasyalı tarihçi Mizancı Murat ile fikir alışverişinde bulunması ve halkının içinde bulunduğu kötü durum onun düşünce dünyasının yeniden şekillenmesine neden olmuştur.

Bu dönemde Azerbaycan halkı kendi deyimiyle “yalnız koyu bir esaretin değil, aynı zamanda koyu bir cehalet ve taassubun da etkisi altındadır, bunalımları içindedir.” Hatta Azerbaycanlılar, kendilerine sadece “Müslüman” diyor, Türk olduklarını telaffuz bile edemiyorlardı.⁴⁴

⁴³ Gülseven, a.g.m, s. 244; Kazımoğlu, a.g.m, s. 356; Atalar, a.g.m, s. 81.

⁴⁴ Gülseven, a.g.m, s. 244. Ağaoğlu bu konuyla ilgili kendi babasından bahsederken, “Karabağ'ın Kurtlareli'dendir. Mü'mindi. Kendisine sen kimsin? diye sorulduğunda Elhamdülillah Muhammed Ümmetindenim derdi. Aklına Türk olduğu gelmezdi. Rusların gelip Kurtlareli'nin yerinde yeller estiğini hiç düşünmezdi” diyerek, babasının Türklüğünü hatırlamamasından çok rahatsız olduğunu söylemektedir. Bkz. Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 64.

Ahmed Ağaoğlu, Azerbaycan insanını içine düştüğü bu cehalet, bağnazlık ve miskinlikten kurtarmak, onlara Türk olduklarını “Türklük bilincini” aşlamak ve anlatmak için kendisine çalışma alanı olarak gazetecilik ve öğretmenliği seçmiş, 1894’de ilk önce Tiflis’te sonra Şuşa’da ve Bakü’de seçtiği bu görevleri yapmaya başlamıştır.⁴⁵ Bu andan itibaren Ahmed Ağaoğlu, Hasan Zerdabi, Ali Merdan Topçubaşı, Ali Hüseyinzade, Şahtatlı Mehmet ve İsmail Gaspıralı ile bu konularda işbirliği yapmış ve birlikte milli uyanış hareketine katılmıştır.⁴⁶

Ağaoğlu ve arkadaşlarının yapmış oldukları çalışmalar, Milli Uyanış hareketinin ilk basamağını teşkil etmekteydi. Onlara göre Azerbaycan halkını bilinçlendirmek için yapılması gereken ilk şey, halkı ve zenginleri eğitmek olmalıydı.

Ağaoğlu bu amaç için “Neşr-i Maarif” adında bir cemiyet kurmuş, Gaspıralı İsmail’in “Usul-i Cedid” okulları fikrini insanlara açıklamak ve yaymak için Azerbaycan’ın her tarafını bizzat dolaşmış ve bir çok şehirde şubeler açmıştır.

Fahri Sakal’ın belirttiğine göre bu cemiyetin başına getirilen Zeynelabidin Takiyev, Kafkasya bölgesinde bulunan insanların okuyup anlayacağı bir Kur’an tercümesi olmadığı için, bu alandaki eksikliği gidermek amacıyla, “Keşfü’l Hakayık” adında Türkçe bir tefsir yazdırmış, bu konularla ilgili İstanbul’a bir müderris göndererek bazı yardımlar da istemiştir.

⁴⁵ Georgeon, a.g.m, s. 28. Gülseven, a.g.m, s. 244.; Atalar, a.g.m, s. 81; Sakal, a.g.e, s. 15.

⁴⁶ Kazımoğlu, a.g.m, s. 356-357; Gülseven, a.g.m, s. 245; Atalar, a.g.m, s. 81, 82; “Ahmed Ağaoğlu”, *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. I, İst, 1968, s. 225.

Ağaoğlu'nun böyle bir cemiyet kurmasındaki diğer bir amaç da Azerbaycan insanlarını kendi aralarındaki Şii-Sünni ihtilafından kurtarmaktı. Ancak Ağaoğlu'nun bu düşüncesi Azeri mollaları arasında rahatsızlık yaratmış ve kendisi hakkında bir çok haksız uygulamaya neden olmuştur.⁴⁷

Ağaoğlu Azerbaycan halkı arasındaki bu Şii-Sünni düşmanlığını daha açık bir şekilde ele almak için bir risale yayınlamıştır. “İslam ve Ahund” adını verdiği bu eserinde “Ahund” adı verilen Azeri mollalarının İslam’ı yanlış anladıklarını, bu yanlış anlamalarını insanlara da aktardıklarını, dolayısıyla İslam’ın ilerlemeye ve gelişmeye engel bir din olduğunun anlaşılmasına neden olduklarını söylemiştir.⁴⁸

Ahmed Ağaoğlu Türkçe gazeteciliğe başlamadan önce “İslam’a Göre ve İslam Aleminde Kadın” isimli Rusça bir risale daha yazıp yayınlamıştır.⁴⁹ Ağaoğlu bu risalesinde İslam’ın nazariyatında ilerici olduğunu, Abbasilerin orta devrelerine kadar bu ilerici hareketin devam ettiğini, daha sonra alimler ve şeyhlerin menfaatçilikleri yüzünden İslam’ın gerilediğini ve çöktüğünü vurgulamıştır. O, bu risalesinde özellikle kadınların sosyal haklarını ve alfabe konusunu ele almıştır.

Kadınların durumuyla ilgili olarak eserin başında diğer toplumların uygulamalarını vermekte, kadının kötü bir durumda olmasında İslam’ın hiçbir suçunun olmadığını belirtmektedir. Aksine İslam’ın ve onun peygamberi Hz. Muhammed’in kadını ve kadın haklarını yücelttiğini söylemektedir.

⁴⁷ Sakal, a.g.e, s. 16.

⁴⁸ Akçura, a.g.e, s. 429; Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 201.

⁴⁹ Bu eser ilk defa Tiflis’te, 1901 yılında, Martirosyans Matbaasında basılmıştır. Daha sonra Hasan Ali Ediz tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.

Kadınlarla ilgili olarak İslam'a atfedilen bu olumsuz durumların ise İran ve Süryanilerin yanlış uygulamalarından kaynaklandığını, bu durumdan kurtulmanın tek çaresinin herkesin dinini doğru öğrenmesinde yattığını anlatmıştır. Ayrıca halkın anlamadığı bir dil kullanmanın sakıncalarından bahsederek, alfabede değişiklik yapılmasını da istemektedir.⁵⁰

Ağaoğlu bu çalışmaların yanında halkı bilinçlendirmek için mutlaka dergi ve gazete çıkarılmasını, hatta mümkünse halkın anlayacağı bir dilde yayın yapılmasını istemiştir. Ancak Ağaoğlu'nun Azerbaycan'a döndüğü zaman bu bölgede yaşayan Türklerin herhangi bir yayın organının bulunmadığını yine kendisinden öğreniyoruz.⁵¹

Ağaoğlu'nun bu faaliyetleri yanında yukarıda ismini saydığımız arkadaşları da benzer çalışmalar yapmaktaydı. Bakü zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Takiyev Ruslar karşısında Türk insanının haklarını savunmak için Rusça "Kaspi" adında bir gazete çıkarmaktaydı. Takiyev bu isteğini daha güçlü bir şekilde gerçekleştirmek için gazetesinin başyazarlığına Ahmed Ağaoğlu'nu getirmiştir.

Ağaoğlu, Kaspi gazetesinde "Kafkasya'daki halkın durumu, halkın eğitim ve öğretime olan ihtiyacı ve İslamiyet" gibi konuları ele alan makaleler yazmıştır. Ağaoğlu aynı zamanda Mehmet Şahtahtlı'nın yardımlarıyla Tiflis'te yayın hayatına başlayan,

⁵⁰ Akçuraoglu, a.g.e, s. 429; Sakal, a.g.e, s. 17.

⁵¹ Ahmed Ağaoğlu, "Rusya'daki Müslümanlar", *Türk Yurdu*, C. 14, S. 154, (1334), s. 125. Ağaoğlu bu yazısında o bölgede bulunan Ermenilerin sayıca Türklerden çok az olduğunu ancak çıkardıkları dergi ve gazetelerin sayısının 20-30'a yaklaştığını söylemektedir.

daha sonra Bakü'ye nakledilen “Şarkı Rus” gazetesinde de çalışmakta ve benzer konularla ilgili makaleler yazmaktaydı.⁵²

Ağaoğlu ve Şahtahtlı'nın girişimleriyle “Şarkı Rus” gazetesi Türkçe çıkarılmaya çalışılmıştır ancak Rus hükümeti bu girişimlere onay vermemiştir. Rusya'nın o devirdeki siyaseti, Rusya'da oturan Müslümanların kendi dillerinde yayın yapmalarına, her ne olursa olsun engel olmayı hedefliyordu. Müslüman diyoruz çünkü Rusya'da oturan Ermeniler ve Hristiyanlar kendi dillerinde yayın hatta eğitim yapma hakkına sahiptiler. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı daha önce yayın hayatına atılan Ekinci, Ziya, Keşkül gibi gazeteler yayın hayatına devam edememişler ve kapatılmışlardı.⁵³

Yukarıda ele aldığımız gazetelerin dışında Kazan yöresi Türklerinden İsmail Gaspıralı'ya yarısı Türkçe yarısı Rusça olmak üzere Rus makamları tarafından “Tercüman” adında bir gazete çıkarması için izin verilmişti.⁵⁴ Ancak Kazan Piskoposu Nikolay İvanoviç İlimsky (1822-1891) ve Prof. Smirnov, Gaspıralı'ya verilen bu ayrıcalığın bir hata olduğunu belirtmekte ve bir an önce bu hatadan dönülmesini istemekteydiler.

Rus makamları Tercümanı kapatmak için bir çok girişimde bulundularsa da İsmail Gaspıralı'nın zekası ve başarısı sayesinde, Türklerin kendi dilinde çıkan bu tek gazete

⁵² Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 186; Kazımoğlu, a.g.m, s. 356-357; Atalar, a.g.m, s. 81-82; Georgeon, a.g.m, s. 28; A. Gün Soysal, a.g.m, s. 202;

⁵³ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 199; Georgeon, a.g.m, s. 28.

⁵⁴ Sakal, a.g.e, s. 66.

kapatılmamış fakat tamamı Türkçe olan bir gazetenin çıkarılmasına da izin verilmemiştir. Bu durum Rus-Japon Seferine, yani 1904 yıllarına kadar devam etti.⁵⁵

Çarlık Rusya'nın Japonlara yenilmesi ve meşruti bir idare yapısına geçmesiyle birlikte Ağaoğlu'nun ve arkadaşlarının tamamı Türkçe olan bir gazete çıkarmak için bekledikleri fırsat doğmuştu. Ali Hüseyinzade, Ali Merdan Topçubaşı ve Ahmed Ağaoğlu, Zeynelabidin Takiyev'in de maddi desteğini alarak, bütün Kafkasya'da ilk kez olmak üzere günlük bir Türkçe gazete olan "Hayat"ı çıkardılar.⁵⁶

Ahmed Ağaoğlu, gazetede "Ahmed Bey Akayef" adıyla Azerbaycan halkının sosyal haklarını, eğitimini ve İran'la olan ilişkileri ele alan yazılar yayınlamıştır. Hayat'ta bir yıl çalışan Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı ve Zeynelabidin Takiyev'le anlaşamayarak Hayat'tan ayrılır ve Şubat 1915 yılında Bakü'de "İrşad" isimli günlük bir gazete çıkarmaya başlar.⁵⁷

İrşad, Azerbaycan'da Türkçe yayın yapan ikinci günlük gazetedir. Ağaoğlu İrşad'ı çıkarmasının sebepleri arasında Türklerin eğitim yapmalarını sağlamak, Türkçe eğitim veren okullar meydana getirmek, bütün Kafkasya bölgesindeki Türkleri birleştirmek, Türklerin Rus makamlarına karşı kendilerini savunmalarına yardımcı olmak gibi nedenleri göstermektedir.⁵⁸

⁵⁵ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 200.

⁵⁶ Akçuraoğlu, a.g.e, s. 428; Ülken, a.g.e, s. 408; Gülseven, a.g.m, s. 245.

⁵⁷ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, T.K.A.E Yayını, Ank, 1985, s.206-207.

⁵⁸ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 200; Ahmet Ağaoğlu'nun Kafkas bölgesinde, görev aldığı yayın organları ve yayın tarihleri şu şekildedir: Kafkas, Kaspy (Bakü, 1881-1919), Şark-i Rus (Tiflis, 1900-1905), Hayat, İrşad (Türkçe), İrşad (Farsça), Progress (Rusça, Bakü, 1907), Terakki

Ahmed Ağaoğlu 1905 devriminden sonra Ermeni baskı, saldırı ve katliamlarının arttığı bir sırada Azerbaycan halkının haklarını ve hukukunu korumak için “Difai” adıyla bir savunma örgütü kurmuştur.⁵⁹

Ağaoğlu bu saldırı ve baskıyı “Hayvanlar dahi kendi cinsinden olanları yok etmez. Yapılan bu baskılar cevapsız kalmayacaktır”⁶⁰ şeklinde ifade etmiştir. Difai’nin gizli beyannamesinde de Ermeni saldırılarının şiddet derecesine uygun şiddetle karşılık verileceği belirtilmiştir.⁶¹ Difai örgütü Ağaoğlu’nun İstanbul’a göç ettiği 1908 yılına kadar oldukça etkin bir rol oynamış ve Ermenilerle başa baş bir mücadele vermiştir.

1905 yılında Petesburg’da bir “Nazırlar Komitesi” oluşturulmuştu. Bu komiteye Rusya’nın değişik bölgelerinde bulunan Müslüman Türk halkı da temsilci göndermekteydi. 1906 senesinde Kafkasya halkını temsil etmek üzere Ahmed Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzade seçilerek 13-23 Ocak 1906 tarihli Petesburg “İkinci Müslüman Kongresi”ne katılmışlardır.⁶²

Yine 1907’de Bakü civarında, yani petrollü topraklar üstünde oturan Türk ahalisini göç ettirmek gayesine yönelmiş bir projenin görüşülmesi için Petersburg’ta toplanan özel bir komisyona, yine Azerbaycan Türk ahalisinin temsilcisi sıfatıyla Ahmed Ağaoğlu ile üç arkadaşı gönderilmişlerdir. Bu komisyonun üyelerinden Ermenilerle bir kısım

(Bakü, 1908-1909), Hegiget (Bakü, 1909-1910), Yeni Hegiget (Bakü, 1911), Taze Haber (Bakü, 1912-1915), İkbal (Bakü, 1912-1915), Türk Sözü (Gence, 1918); Sakal, a.g.e, s. 71.

⁵⁹ Sakal, a.g.e, s. 20; Gülseven, a.g.m, s. 246; Atalar, a.g.m, s. 82.

⁶⁰ Ahmet Ender Gökdemir, “Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Türk Yurdu*, C. X, S. 31 (Mart 1990), s. 34.

⁶¹ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İst, 1975, s. 71.

⁶² Atalar, a.g.m, s. 82.

Rusların projeyi kabul ettirmek için çok gayret sarf etmelerine rağmen, 35 gün devam eden görüşmeler sonucunda Türklerin göç ettirilmesi meselesinin gündemden kaldırılması sağlanmıştır.⁶³

1905 yılında Rusya’da başlayan serbest hava Stolipin’in “3 Temmuz 1907 Hükümet Darbesi” ile yeniden baskıcı bir şekil almış, bunun neticesinde de Rusya’daki İnkılapçılarla milliyetçiler sıkı bir takip altına alınmışlardı. Ahmed Ağaoğlu da takibe alınan insanlardan biriydi. Hatta Ağaoğlu’nun kendi ifadesine göre Kafkasya genel Valisi Kont Taşkov göreve gelir gelmez “kendisini tutuklayacağını ve sürgüne göndereceğini” ifade ediyordu. Bütün bu baskılara daha fazla dayanamayan Ağaoğlu, İstanbul’a kaçmak zorunda kalmıştır.⁶⁴

Ağaoğlu’nun İstanbul’a göç etmesinden önce, bu dönemde, üzerinde durduğu bir diğer önemli mesele de iktisadi ve mali alanlardaki faaliyetlerdir. O, Türklerin iktisadi ve mali alanlarda çok geri ve pasif durumda olmasına karşın, sayı bakımından Türklerden çok az olan Ermeni ve Rusların bu alanlardaki üstünlüklerine dikkat çekmiş ve bu durumun nedenlerini bir çok yazısında ele almıştır.

Bu yazılarında Türklerin iktisadi hayatta başarılı olamazlar görüşüne katılmadığını, zaman içerisinde Azerilerin bu alanlardaki eksiklikleri görüp güçlendiğini, hatta Bakü çevresindeki fabrikaların komşu devletlerle ticaret yapacak güce ulaştığını söylemiştir.

⁶³ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 206. Necip Hablmitoğlu, *Çarlık Rusya’sında Türk Kongreleri (1905-1917)*, A.Ü.B, Ank, 1997, s. 47; Gülseven, a.g.m, s. 246; Atalar, a.g.m, s. 82.

⁶⁴ Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 208; Nadir Devlet, “Rusya Türklerinde Milliyetçilik Şuurunun Gelişmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 14, (Ekim 1981), s. 150.

Ağaoğlu bu gibi faaliyetlerle, bireyin maddi anlamda güçlenmesiyle, hem topluma dinamizm geleceğini hem de güçlü bireylerin kendi özgürlüklerini elde etmek için daha fazla mücadele edeceğini söylüyordu. Liberal bir düşüncenin sahibi olmasına rağmen, dünyalık hırsları kabul etmemiş, aksine insanların yaptıklarından sorumlu olmaları gerektiğini söylemiştir. Doğu insanının bu tip bireyler yetiştiremediği için Batı'dan geri kaldığını vurgulamıştır.⁶⁵

Ahmed Ağaoğlu, batının ve batı insanının gelişmesini, doğunun ve doğu insanının ise geri kalmasını bireye verilen hakların olup olmaması ile açıklamaktadır. Bu anlayış Ağaoğlu'nun "liberalizm" anlayışının da bel kemiğini oluşturmaktadır. Ağaoğlu bu "liberalizm" anlayışıyla doğuda bireyin önce İran'da ortaya çıkabileceğini düşünmüşken, daha sonraları bu konuda Osmanlı'da karar kılmıştır

4- İstanbul'a Göç Etmesi

Ağaoğlu'nun Bakü'yü terk edip İstanbul'a gelmesinde başlıca ana iki etken vardır. Bunlardan birincisi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Rus makamları tarafından inkılapçılara ve milliyetçilere yapılan yoğun baskı, ikincisi ise Ağaoğlu'nun Paris'ten tanıdığı bazı kimselerin İstanbul hükümetinde görev almaları nedeniyle Ağaoğlu'nun İstanbul'da gerçekleştirmek istediği düşünce ve fikirleri daha rahat yazma ve anlatma imkanına sahip olabileceğini düşünmesidir.⁶⁶

Ahmed Ağaoğlu İstanbul'a gelir gelmez Paris'te tanıştığı arkadaşlarının da yardımıyla kalacağı yer sorununu halletmiş, daha sonra maarif müfettişliği görevine

⁶⁵ Sakal, a.g.e, s. 181-182.

⁶⁶ Akçuraoglu, a.g.e, s. 434; Ülken, a.g.e, s. 408; Georgeon, a.g.m, s. 28; Kazımoğlu, a.g.m, s. 357.

atanmıştır. Ağaoğlu'nun bu görevde uzun süre kalıp kalmadığı yeterli belge olmadığı için bilinmemektedir.⁶⁷ Ancak 1909'un ilk yarısında sürdürdüğü bu müfettişlikten bizlere ulaşan tek belge İstanbul Maarifi'nin problemlerine dair bir rapordur.⁶⁸

Henüz 21 yaşındayken Paris'te başlayıp, Azerbaycan'da devam eden yazı hayatını İstanbul'da da sürdüren Ağaoğlu, bir süre Şehbenderzade'nin Hikmet'i ile Eşref Edib'in Sebilürreşat'ında çalışmıştır.

İslamcı eğilimleri ağır basan bu dergilerde, mezhepçiliğin zararları, Kafkas Müslümanlarının içinde bulundukları durumlar, Rusların bu bölgede yaptığı yıkıcı faaliyetler ve Türklerin bu faaliyetler karşısında neler yaptığı ve neler yapması gerektiği gibi konuları içeren makaleler yazarak, Cemaleddin Afgani'den aldığı mezhepler üstü yaklaşımı (Panislamizm) burada da devam ettirme fırsatı yakalamıştır.⁶⁹

Ağaoğlu aynı zamanda, İttihatçıların yarı resmi gazetesi konumundaki Tercüman-ı Hakikat'ın da başyazarlığını yapmaktaydı. Bu gazete onun hayatı boyunca en çok yazı yazdığı gazetedir. Başlangıçta başyazar olarak birkaç günde bir yazarken, daha sonra Ahmet Mithat Efendi ile birlikte değişimli olarak yazmıştır. 1 Temmuz 1912 tarih ve

⁶⁷ Kazımoğlu, a.g.m, s. 357; Sakal, a.g.e, s. 24; Atalar, a.g.m, s. 82; A. Mehmet Kocaoğlu, "Ağaoğlu Ahmet'in "İngiltere ve Hindistan" İsimli Kitabının Uluslar Arası İlişkiler Işığında Tahlili", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 401.

⁶⁸ Ahmed Agayev, "Darülhilafe'de Maarif-i İbtidaiyenin Hali ve Suret-i Islahı", *Sıratı Müstakim*, C. V, S. 113, 114, 115, 21 Teşrinievvel 1326'dan itibaren.

⁶⁹ Sakal, a.g.e, s. 73.

11223 sayılı “Rû’yalar” yazısı ile başyazarlığa başlamış ve 28 Haziran 1916 tarih ve 12646 sayılı “Kedi Siyaseti” isimli yazıyla başyazarlığı sona ermiştir.⁷⁰

Ağaoğlu, 1909 yılı Ekim ayından itibaren İstanbul Darülfünun “Rus Dili” öğretmenliğine ve aynı yıl içinde Türk Tarihi profesörlüğüne atanmıştır. 31 Ağustos 1911 yılında kurulan Türk Yurdu⁷¹ ve 12 Mart 1912 yılında kurulan Türk Ocakları Cemiyetlerinin⁷² kurucuları arasında da yer almıştır.⁷³

Yukarıda adını saydığımız milliyetçi faaliyetler içerisinde de bulunan Ağaoğlu, Türkçülerin yayın organı olan Türk Yurdu’nda, Malta esareti sırasında yazdığı “Üç Medeniyet” adlı kitabı bölüm bölüm yayınlamıştır. Ayrıca Süleyman Nazif ve Babanzade Ahmed Naim ile yaptığı tartışmalar da bu derginin içinde yer almaktadır.⁷⁴

1914 yılında çıkan İslam mecmuasında da, o dönem İslam aleminin içinde bulunduğu durumun nedenlerini anlatan yazılar kaleme almıştır. Bu mecmuadaki yazılarının benzerlerine “Ateş” adlı dergide de devam etmiştir.

Ağaoğlu bütün bunlara ek olarak, 1917 yılında kurulan “Osmanlı matbuat Cemiyeti”nin üyeleri arasına katılmıştır. Mahmut Sadık’ın başkanlık yaptığı bu cemiyet

⁷⁰ Ülken, a.g.e, s. 409; Kazımoğlu, a.g.m, s. 357; Atalar, a.g.m, s. 82; Gülseven, a.g.m, s. 247.

⁷¹ Bkz. Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994.

⁷² Bkz. Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, 1997.

⁷³ Kazımoğlu, a.g.m, s. 357; Kocaoğlu, a.g.m, s. 401; Georgeon, a.g.m, s. 28.

⁷⁴ Sakal, a.g.e, s. 78. Ağaoğlu’nun bu dönemde milliyetçilik ile ilgili yaptığı çalışmalara ikinci bölümün başında daha geniş olarak yer verileceği için burada kısaca üzerinde durulmuştur.

1918 yılında yaptığı kongrede Hüseyin Cahid Yalçın'ı başkan seçerken Ağaoğlu'nun üyeliği de devam etmiştir.⁷⁵

Ağaoğlu, 1912'de İttihat ve Terakki Partisinin merkezi umumi üyeliğine ve Karahisar mebusluğuna seçildi. Birinci Dünya Savaşı boyunca Darülfünun hocalığına paralel olarak gazete çalışmalarını aralıksız sürdürmüştür.

Savaş sonlarında kopan Rus ihtilali ve kuvvetlenen milli hareketler Rus İmparatorluğu'nun kaderini tayine çalışıyorlardı. Milletler birer birer bağımsızlığını ilan ediyorlar, Rusya parçalanıyordu. Bu hareket esnasında Rusya'ya bağlı Türk milletlerinin kaderi meselesi de çok mühimdi. İhtilalin ilk ayındaki resmi kongrede (Mayıs 1917-Moskova) kesin kararlarını veren Rusya'ya bağlı Türkler, bağımsız devlet kurma yoluna girmiş bulunuyorlardı. Ağaoğlu onlara katıldı. 1918'de bağımsız Azerbaycan'ın yardımına koşan Türk ordusu kumandanı yanında Ağaoğlu müşavir idi. Bu sıfatla kısa bir süre Azerbaycan'da kaldıktan sonra yine İstanbul'a döndü.⁷⁶

5- Malta'ya Sürgün Edilmesi

Ağaoğlu, 1918 yılında Paris Konferansı'na giden Azerbaycan heyeti ile birlikte İstanbul'a gelmek için Bakü'den ayrılmıştır. 8 Birinci Kanun 1918'de saat onbirde İstanbul limanına yanaşan gemiye İngilizlerin izin vermemesinden dolayı Ağaoğlu ve heyettekiler soğuk bir havada akşam yediye kadar gemide bekletilmişlerdir. İngilizler

⁷⁵ Sakal, a.g.e, s. 79-80.

⁷⁶ Ülken, a.g.e, s. 402. Georgeon, a.g.m, s. 29. Ahmet İhsan Toksöz, "Ahmed Ağaoğlu", *Uyanış*, 25. 5. 1939.

gemiden inen Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü heyetlerindeki insanların hepsini Beyoğlu'ndaki İngiliz büyükelçiliğine götürerek sorgulamışlardır.⁷⁷

Burada sorgulanıp ertesi gün tekrar gelmek şartıyla serbest bırakılan Ağaoğlu, Şehzadepaşa'daki evine gider ancak başına gelen olumsuz şartlar nedeniyle, kendi ifadesiyle, “şiddetli bir İspanyol” a tutularak hastalanır. Ağaoğlu hasta yatağında dahi bir yandan gazetelerin Azerbaycan'dan dönüşü ile ilgili haberlerini takip ederken, diğer yandan kendisiyle ilgili çıkan yalan yanlış haberlere cevap vermekle meşgul olmuştur.⁷⁸

14 Mart 1919 tarihinden itibaren istedikleri kişilerin evlerini abluka altına alıp, sorgusuz-sualsiz bir şekilde insanları tutuklamaya başlayan İngilizler, tam olarak iyileşmeyen Ağaoğlu'nu da tutuklayarak Eminönü polis karakoluna götürmüşlerdir. Polis Müdürü Miralay Halil Şükrü kendisinin tutuklanmasında İstanbul hükümetinin bir etkisi olmadığını, bilakis yabancı devletlerin kendisinin tutuklanmasını istediklerini ve “devletin şerefini ve kendisinin selametini” düşündüğü için tutuklandığını söylemiştir. Ağaoğlu böyle bir bahaneye inanmadığını çünkü daha önce aynı hile ve yalanlarla iki defa daha tutuklandığını söylemiştir.⁷⁹

⁷⁷ Ahmed Ağaoğlu, “Mütareke ve Malta Hatıraları I”, *Akm*, 29 Mayıs 1933, s. 2.

⁷⁸ Ahmed Ağaoğlu, “Mütareke ve Malta Hatıraları II”, *Akm*, 30 Mayıs 1933, s. 2.

⁷⁹ Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 10; Ahmed Ağaoğlu, “Mütareke ve Malta Hatıraları III”, *Akm*, 31 Mayıs 1933, s. 2; Georgeon, a.g.m, s. 29; Sakal, a.g.e, s. 27; Kazımoğlu, a.g.m, s. 357; Gülseven, a.g.m, s. 248; Kocaoğlu, a.g.m, s. 402; Tutuklama sadece Ağaoğlu ile sınırlı kalmamıştır. Türkiye'nin düşünce ve siyaset alanında etkili olan 240 kişi de hapsedilmiştir. Özellikle ilk önce tutuklananlar milletvekili, hoca ve yazarlar olmuştur. Tutuklanan ilk on iki kişi şunlardır: Halil Bey (Menteşe), Kemal Bey (Kara Kemal), Ali Münif Bey, Ahmet Şükrü Bey, Hüseyin Tosun Bey, Mahmut kamil Paşa, Hacı Adil Bey, Mithat Şükrü Bey (Bleda), Prens Sait Halim Paşa, Prens Abbas Halim Paşa, Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu'dur.

19 Mart 1919 günü Eminönü polis müdürlüğünden Bekir Ağa Bölüğü'ne nakledilen Ağaoğlu, buradaki hapishanenin ittihatçılar ile dolu olduğunu vurgulamıştır. Kumandanlardan polislere, bakanlardan milletvekillerine, öğretmenlerden gazetecilere, hatta tüccarlara kadar ittihatçılığı ile ünlü olanlar buraya hapsedilmişlerdi.

Ağaoğlu'nun hapis yattığı bu dönemde ilginç olan olaylardan birisi de, hatta Ağaoğlu'nun kendisi de hayret ettiğini söylemiştir, “milliyetçilik” konusunda Türk Yurdu'nda hararetli tartışmalar yaptığı Süleyman Nazif'in kendisinin tutuklanmasının haksız olduğunu ve bir an önce serbest bırakılması gerektiğini anlatan makalesi olmuştur.

Ağaoğlu, milliyetçilik meselesini tartıştığı dönemde Süleyman Nazif'e nefret derecesine varan duygular beslediğini (Nazif'inde kendisine aynı duyguları hissettiğini) ama onun samimi duygularla yazdığı bu makalesinin çok cesaret verici olduğunu ve çok yakın arkadaşlarından bile böyle bir desteğin gelmediğini söylemiştir.

İngilizler, Ağaoğlu'nun tutuklanmasının haklılığını ortaya koymak için daha önce çeşitli gazete ve dergilerde yazdığı yazıları İngilizce'ye tercüme etmişlerdir. Bunun neticesinde 21 Mart 1919 yılında Ahmet Nesimi ile birlikte Misak Kirazyan adlı bir Ermeni tarafından sorgulanmıştır. Bu sorgulamada Ağaoğlu'na yedi soru sorulmuş ancak o, her ne cevap verirse versin bir şeyin değişmeyeceğini bildiği için sorulara alaycı cevaplar vermiştir.⁸⁰

⁸⁰ Ahmed Ağaoğlu, “Mütareke ve Malta Haturaları IV”, *Akm*, 1 Haziran 1933, s. 2; Sakal, a.g.e, s. 30.

28 Nisan 1919 günü, Ağaoğlu ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olarak bu cemiyet arasında az çok bulunmuş olan bütün kişiler mahkemeye çıkarılmışlardır. Ağaoğlu tutuklanmasından mahkemeye çıkarılmasına kadar geçen sürede neden tutuklandığını bir türlü anlayamamış ve her fırsatta tutuklanmasının sebebini görevlilere sormuştur.⁸¹ İngilizler Ağaoğlu'nun tutuklanmasının gerekçesi olarak "Alman hayranı ve beslemesi" olması ile "Ermeni soykırımını" desteklemesini göstermişlerdir.⁸²

Benzer nedenlerle 17 Mayıs 1919 günü Ziya Gökalp de mahkemeye çıkarılır ve şunları söyler: "Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni kırımı değil, bir Türk Ermeni vuruşması vardır. Bize arkadan vurdular, biz de vurduk", diyerek meselenin çarpıtılmak istendiğini söylemiştir.⁸³

Bekirağa Bölüğünde bulunan tutukluların bir kısmı 29 Mayıs 1919'da Limni'de bırakılırken diğer kısmı da Malta'ya nakl olunmuşlardır. İngilizler Ağaoğlu'nu da diğerleri gibi Sevr Barışı'nın 230. maddesine bağlı olarak müttefikler arası mahkemede 2764 numaralı dosya ile yargılamışlardır.⁸⁴

İngilizler Türk esirlerini yargılamak için Malta'ya naklederlerken, Amiral De Robeck'e üç liste hazırlatmışlardı. "A" listesinde bulunan 16 kişi İngiliz esirler olmalarının yanında Türkiye'deki Hristiyan vatandaşlara eziyet eden kişiler olarak da

⁸¹ Ahmed Ağaoğlu, "Mütareke ve Malta Hatıraları XIII", *Akın*, 10 Haziran 1933, s. 2.

⁸² Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yay, Ank, 1985, s. 70.

⁸³ Şimşir, a.g.e, s. 83.

⁸⁴ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Güven Basımevi, İst, 1958, s. 194; Ahmed Ağaoğlu, "Mütareke ve Malta Hatıraları XX", *Akın*, 18 Haziran 1933, s. 2.

sayılıyorlardı. Bu listede “1. Ahmed Agayev, Azerbaycan delegesi, propagandacı ve gazeteci..” şeklindeydi.⁸⁵

Ağaoğlu sebepsiz yere neden tutuklandığını bir türlü kabul edememiş ve suçsuzluğunu ifade eden bir çok dilekçeyi İngiliz makamlarına göndermiştir. Hatta ilk dilekçesini Bekirağa Bölüğünde iken Amiral Calthore’a yazmıştır.⁸⁶

Ağaoğlu’nun suçsuzluğunu ifade eden dilekçelerinde ısrar etmesi üzerine İngiliz hükümeti hakkında detaylı bir rapor hazırlama gereği duymuştur. Hazırladıkları bu raporda Ağaoğlu’nun Yahudi kökenli bir Tatar’ın oğlu olduğu, Moskova’da eğitim görüp, hayatına gazeteci olarak başladığı, Rus gizli servisinde provokatör ajan olarak çalıştığı, 1904 yılında Bakü’deki Ermeni katliamını tertip ettiği gibi yanlış ifadeler yer almaktadır.⁸⁷

Ağaoğlu Malta esareti boyunca burada yaşadığı duygu ve düşüncelerini, eşi ve çocuklarına yazdığı mektuplarında dile getirmiştir.⁸⁸ Özellikle çocuklarından yabancı dilde ve bilimde kendilerini yetiştirmelerini, gelecek nesil Türk çocuklarına, Türk aydınlarının bu vatan için nelere katlandıklarını anlatmalarını istemiştir.⁸⁹

Ağaoğlu suçsuzluğunu anlatmak için yazdığı son dilekçesini Lord Curzon’a iletmiştir. Bu son dilekçede İngiliz aleyhine hiçbir çalışmaya katılmadığını, kendisiyle

⁸⁵ Sakal, a.g.e, s. 31; Hazırlanan bu listedeki bilgileri daha ayrıntılı olarak incelemek için bkz Gothard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1991, s. 182.

⁸⁶ Şimşir, a.g.e, s. 263.

⁸⁷ M. Metin Hülagü, “İngilizlerin Gözüyle Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 301. Bu rapordaki belli başlı iddiaların tahlili ve değerlendirmesi için bkz. Samir Kazımoğlu, “Ahmed Ağaoğlu’nun Dünya Görüşü”, s. 355.

⁸⁸ Samet Ağaoğlu, *Öğretmen Gafur*, Varlık Yayınevi, İst, 1953, s. 32-33.

⁸⁹ Samet Ağaoğlu, *Babamdan Hatıralar*, s. 14-15; Sakal, a.g.e, s. 36;

ilgili söylenen suçlamaların tamamen yalan olduğunu ve İngilizlere her zaman sempati duyduğunu ifade etmiştir.

Ağaoğlu bu ve benzeri ifadeleri daha önceki dilekçelerinde de belirtmesine rağmen özellikle Azerbaycan yöneticilerinin İngilizler aleyhine tavır almaları bu dilekçesinin etkili olmasını sağlamıştır. Çünkü İngilizler Ağaoğlu'nun gençliğinden bu yana Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele ettiğini ve bu gerçeğin Azerbaycan yöneticileri dahil herkes tarafından kabul edildiğini biliyorlardı ve Ağaoğlu'nu serbest bırakırlarsa onun bu nüfuzundan yararlanmayı hedefliyorlardı.⁹⁰

Malta'da sürgünde bulunan Ağaoğlu ve diğer esirler her ne kadar suçsuzluklarını belirten dilekçelerle İngiliz hükûmetine başvursalar da, Sakal'ın da dediği gibi, onların serbest bırakılmasını etkileyecek en önemli etken Ankara Hükûmetinin yani Mustafa Kemal ve askerlerinin başarı kazanmasıydı. Bunun en güzel örneği II. İnönü galibiyetinden sonra yaşanmıştır. Bu savaşın sonucunda bazı İngiliz komutanları Malta'da sürgünde bulunanlardan 40 kadarının serbest bırakılması gerektiğini söylemişlerdir. İngilizler, Türklerin Anadolu'da büyük bir zafer kazanmasından endişe duyuyorlardı. Çünkü Bekir Sami Bey'in Londra'da 16 Mart 1921'de imzaladığı anlaşmayı Ankara Hükûmeti reddedebilirdi.⁹¹

Bu antlaşmanın ve diğer gelişmelerin neticesinde İngilizler 13 Nisan 1921'de Malta'daki görevlilere emir vererek burada sürgünde bulunan 64 kişiden 40'nın serbest bırakılmasını istemiştir. Serbest bırakılanlardan bazıları kendi imkanlarıyla İtalya

⁹⁰ Şimşir, a.g.e, s. 268.

⁹¹ Sakal, a.g.e, s. 36.

üzerinden Ankara'ya ulaşmışlar, geri kalanların çoğu ise maddi imkansızlıklar yüzünden kendilerine yardım edecek birilerini beklemişlerdir. Geri dönmek isteyenlerin tek sorunu parasızlık değildi. Deniz yoluyla gitmek isteseler Yunanlılara, kara yoluyla gitseler Ermenilere esir düşebilirlerdi. Said Halim Paşa bu yollardan birini deneyip öldürülenlere örnek verilebilir.

Ağaoğlu, Ankara Hükümeti'nin Roma temsilcisi Cami Bey'in yardımlarıyla 28 Mayıs 1921 yılında İstanbul'a dönmüştür.⁹²

6-Malta Sürgünü Sonrası Çalışmaları

Ağaoğlu İstanbul'a geldiğinde, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Başkan'ı Neriman Nerimanof tarafından gönderilen bir mektup alır. Nerimanof bu mektubunda Ağaoğlu'nu Azerbaycan'a davet eder ve kendisini yüksek bir makama getireceğini belirtir.

Ağaoğlu, Nerimanof'tan gelen mektuba yazdığı cevapta, kendisine gösterilen bu ilgi ve alakaya çok teşekkür eder. Ancak Türkler için tek kurtuluş çaresinin Osmanlı Türklüğünde olduğunu belirterek Azerbaycan'a dönmeyeceğini söyler.⁹³

Ahmed Ağaoğlu İstanbul'da yaklaşık bir ay kaldıktan sonra⁹⁴ Ankara hükümetine başvurarak Anadolu hareketine katılmak istediğini belirtmiştir. Bu isteği olumlu olunca İstanbul'dan gizlice Ankara'ya hareket etmiştir.⁹⁵

⁹² Şimşir, a.g.e, s. 269; Sakal, a.g.e, s. 36-37.

⁹³ Gülseven, a.g.m, s. 249.

⁹⁴ Sakal, a.g.e, s. 38.

⁹⁵ Ercüment Kuran, "Milli Mücadele Yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Ahmed Ağaoğlu", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 431; Georgeon, a.g.m, s. 29; Gülseven, a.g.m, s. 249.

Ağaoğlu'nun Ankara'ya gelmesiyle birlikte hayatında yeni bir sayfanın açıldığını söyleyebiliriz. Artık o, bütün zamanını, faaliyetini ve kalemını Anadolu'da, bu hareketin önderi Mustafa kemal ve arkadaşlarının yanında, Türk milletinin hizmeti için kullanacaktır.

Ağaoğlu, Anadolu'ya gelip milli mücadeleye katıldığı andan itibaren, Cumhuriyetin kuruluşunda, fikri yapısının oluşmasında ve devrimlerin gerçekleştirilmesinde her zaman en ön safta yer almıştır. Kendisini tanıyan herkes Cumhuriyetin, Atatürk devrimlerinin, mensubu olduğu Halk partisi ve Serbest Fırka'nın başlıca ideologlarından biri olduğunu söylemiştir.

Ağaoğlu'nun Ankara'ya gelmesinden kısa bir süre sonra Kütahya-Eskişehir savaşları TBMM Hükümeti'nin aleyhinde gelişmeye başlayınca, meclis içinden ve dışından bir çok kişi hükümetin Ankara'dan Kayseri'ye çekilmesi gerektiğini söylemeye başlamışlardı. Doğal olarak halkın bozulan hislerini düzeltmek, onlara yeniden azim ve inanç yüklemek için yeni taktikler ve buna uygun politikalar belirlemek gerekiyordu. Hükümet tarafından bu amacı gerçekleştirmekle görevli Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Anadolu basınına güçlendirerek, Milli davayı hem halka hem de dış ülkelere anlatmanın daha kolay olacağını ve bu işi gerçekleştirmek için “İrşat Heyetleri” oluşturulması gerektiğini düşünüyorlardı.⁹⁶

Ağaoğlu bu amaçlarla oluşturulan bir heyetle birlikte Doğu Anadolu ve Karadeniz illerine gezi yapmış ve son olarak Kars'ta bir “günlük gazete” ile “öğretmen okulu”

⁹⁶ Gülseven, a.g.m, s. 250; Sakal, a.g.e, s. 39.

açmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu görev Ağaoğlu'nun Anadolu'da yer aldığı ilk görevdir. Ancak o, bu görevini yerine getirirken, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne atandığından dolayı Ankara'ya geri çağırılmıştır.⁹⁷

Ağaoğlu Ankara'da yeni başladığı bu görevi sürdürürken aynı zamanda Milli mücadelenin sözcüsü konumundaki Hakimiyet-i Milliye gazetesinin başyazarlığına da 12 Şubat 1922'den itibaren başlamıştır.

Bu gazetede milli mücadelenin ve yapılan inkılapların haklılığını ele alan yazılar yazmaktaydı. Bazıları “İhtilal mi, İnkılap mı” başlığını taşıyan bu yazıları onun Anadolu'da kısa sürede herkes tarafından tanınan bir gazeteci olmasını sağlamıştır.⁹⁸

Ağaoğlu, Hakimiyet-i Milliye'den sonra yazı hayatına “Cumhuriyet” gazetesinde devam etmiştir. 1923-24 yılları arasında Ruşen Eşref ve Falih Rıfkı ile beraber dönüşümlü olarak başyazarlık yapmıştır. Bu gazetede de Hakimiyet-i Milliye'dekine benzer görüşler içeren makaleler ele almıştır.⁹⁹

Milli mücadelenin sesini bütün dünyaya duyurmak isteyen Mustafa Kemal Atatürk, Nisan 1920 yılında kurduğu Anadolu Ajansı'nı yeniden düzenlemek ve daha etkili bir hale getirmek için Ağaoğlu'nu ajansın yönetim kurulu başkanlığına getirmiştir.

1925-26 yıllarında Anadolu Ajansı, % 51 hissesi devlete ait olan anonim bir şirket haline getirilmiştir. Ajansın % 49 hissesi ise yönetim kurulu ve çalışanlara dağıtılmıştır.

⁹⁷ Sakal, a.g.e, s. 40; Gülseven, a.g.m, s. 250; Kocaoğlu, a.g.m, s. 403; Atalar, a.g.m, s. 83; Kuran, a.g.m, s. 431.

⁹⁸ Sakal, a.g.e, s. 41. Bu gazetede yazdığı “İhtilal mi, İnkılap mı” adlı yazı dizisi 1941-42 yıllarında Alaaddin Kral Basımevi tarafından kitap haline getirilmiştir.

⁹⁹ Sakal, a.g.e, s. 82.

Ağaoğlu'nun başkanı olduğu yönetim kurulunda Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Falih Rıfkı Atay, Ruşen Eşref Ünaydın gibi dönemin en ünlü gazeteci ve yazarları da bulunmaktaydı.¹⁰⁰

Ağaoğlu'nun Atatürk'ten sonra ikinci adam konumundaki İsmet Paşa ile düşünceleri uyuşmayınca, İsmet İnönü Amerika'da bulunan Zekeriya Sertel'i Türkiye'ye çağırması ve 11 Ağustos 1923'te kendisinin özel desteğiyle Sertel, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne getirilmiştir.¹⁰¹

Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nden ayrılan Ağaoğlu, 11 Ağustos 1923 yılında başlayıp 26 Haziran 1927'de biten II. Dönem ve 1 Kasım 1927'de başlayıp 26 Mart 1931 yılında biten III. Dönem Kars milletvekilliği yapmıştır. Ağaoğlu milletvekilliğinin yanı sıra Ankara Hukuk Fakültesinde Anayasa Hukuku Profesörlüğüne ve çok sevdiği yazarlığa da devam etmiştir.¹⁰²

Anadolu hareketi 24 Temmuz 1923 yılında Lozan'ın imzalanmasıyla birlikte başarıya ulaşınca, TBMM 29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyeti ilan etti. Zaten 1 Kasım 1922 yılında Padişah Vahdettin İstanbul'dan ayrılmış ve Abdülmecit Büyük Millet Meclisi kararıyla halife seçilmişti. Ancak muhafazakar çevreler saltanatla hilafetin birbirinden ayrılmayacağı görüşündeydiler. Nitekim Karahisar milletvekili Hoca Şükrü bu konuyla ilgili olarak "Hilafet-i İslamiyye Türkiye Büyük Millet Meclisi" adlı bir risale yayınlamıştı.

¹⁰⁰ "Ahmed Ağaoğlu", *Türk Ansiklopedisi*, s. 225; Gülseven, a.g.m, s. 250.

¹⁰¹ Sakal, a.g.e, s. 43.

¹⁰² Kocaoğlu, a.g.m, s. 403; Sakal, a.g.e, s. 43; Kuran, a.g.m, s. 431; Gülseven, a.g.m, s. 250.

Hoca Şükrü'nün ileri sürdüğü fikirlere karşı, Ahmed Ağaoğlu “Hilafet ve Milli Hakimiyet” adlı bir kitabı, Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü yayını olarak 1923 yılında bastırmıştır. Bu kitapta yer alan otuz makaleden yedi tanesini Ağaoğlu yazmıştır.¹⁰³

Ağaoğlu gerek ekonomik, gerekse siyasi alanda liberalizme inanan bir aydındı. Yaşamında da inandığı bu prensipleri uyguladığını görebiliriz. Ağaoğlu liberal görüşlerine rağmen devletin ekonomiye müdahale edebileceğini kabul ediyordu. Ancak bu devletin ekonomik alanda tek yetkili ve tek hakim olup istediğini yapacağı anlamına gelmiyordu. Aksine devlet, ferdin bireysel teşebbüs hakkını kabul eden, fertleri birbiriyle yarışa iten ve toplumsal sınıflar meydana getiren bir konumda olmalıydı.

İnsanlar arasında toplumsal sınıflar meydana gelmezse çok seslilik ve rekabet ortamının oluşmayacağını söyleyen Ağaoğlu, böyle durumların insanların birbirleri ile her zaman mücadele içinde olmasını sağlayacağını ve toplumun hem içte hem de dışta güçlü bir dinamizm yakalayacağını belirtmiştir.¹⁰⁴

Ancak Ağaoğlu bu düşünceleri ile bir çok kişiden eleştiri almış, bir çoklarıyla kalem savaşına girmiştir. Bunların başında Türkçü sosyolog Ziya Gökalp gelmektedir. Gökalp'in devlet konusundaki temel düşüncesi “fert yok cemiyet var, hak yok vazife var” anlayışıdır. O, bireyin milli devlet karşısındaki hakları ile çok da fazla ilgilenmemiştir. Genç yaşta ölmesi bu fikirlerinin devlet-birey ilişkilerini nasıl etkileyeceğini görmesine engel olmuştur.

¹⁰³ Kuran, a.g.m, s. 431; Ağaoğlu'nun bastırıldığı bu kitaptaki makaleleri için bkz. *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, Ank, 1339, s. 240.

¹⁰⁴ Ahmed Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, Sanayi-i Nefise Matbaası, İst, 1933, s. 62-63.

Ağaoğlu, Gökalp'in bu görüşlerine karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışı Malta sürgünü sırasında yazdığı *Üç Medeniyet* adlı kitabındaki “Fert” başlığı altında görmek mümkündür. Ağaoğlu Gökalp'in “Fert yok cemaat var, hak yok vazife var” anlayışının hakikatte “kimse yok padişah var, hak yok keyif var” görüşüyle aynı anlama geldiğini söylemektedir.

Ağaoğlu burada fert olmadan cemaatin olmayacağını, bu anlayışın eskimiş ve pörsümüş bir anlayış olduğunu, yönümüzü ve fikrimizi doğu medeniyetine değil batı medeniyetine çevirmemiz gerektiğini; çünkü kurtuluşun ancak batı medeniyetini anlamak ve uygulamakla mümkün olacağını söylemiştir.¹⁰⁵

Ağaoğlu Yusuf Akçura'nın aksine tek parti yönetimini de eleştirmiştir. O halde neden tek parti yöneticilerine yakın durduğu sorulabilir. O, her ne kadar Atatürk ile iyi ilişkiler kursa da yanlış gördüğü düşünceleri ve uygulamaları belirtmekten çekinmemiştir. 1926 yılında Atatürk'e sunduğu bir raporda¹⁰⁶ Cumhuriyet halk fırkasının yolsuzluklar yaptığını, rejimin nasıl çürüdüğünü belirtmiştir. Hatta derhal Cumhuriyet Halk partisi'ni denetleyecek, ona muhalefet edecek bir başka partinin kurulması gerektiğini de söylemiştir. Nitekim 11. 08. 1930 yılında Cumhuriyet Gazetesi'nde verdiği bir demeçte “Partisiz denetim, denetimsiz Cumhuriyet olmaz” diyerek dünyanın hiçbir yerinde böyle bir uygulamanın olmadığını belirtmiştir.

¹⁰⁵ Ahmed Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 79-88.

¹⁰⁶ Ağaoğlu'nun bu raporuna ve bazı eleştirilerine daha ayrıntılı olarak bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 125-133, 141-148, 155, 157, 163, 183.

Ağaoğlu, Atatürk'ün isteği üzerine 1930 yılı Ağustos ayında Serbet Cumhuriyet Fırkası'nın Fethi Okyar ile birlikte kurucuları arasında yer alır. Atatürk böyle bir partinin kurulmasıyla devlet işlerinin daha iyi yürütüleceğini düşünmektedir. Ancak Başbakan İsmet Paşa ve arkadaşları halkın bu partiye olan büyük ilgisinden kaygılanırlar. O yıllarda yapılan belediye seçimleri onların kaygılarının yersiz olmadığını gösterir. Serbest fırka bu seçimlerde büyük bir başarı elde eder ancak seçimlerin yapıldığı bazı yerlerde çıkan karışıklıklar "irticai hareketleri" körüklemekle itham edilir ve Serbest Fırka kapatılır.

Aslına bakılırsa Serbest Fırka olayı ülkedeki huzursuzların ne derece ciddi boyutlara ulaştığını göstermekteydi. Bütün bu olumsuzluklara ilaveten 1929 ekonomik buhranı devletin çok ciddi ekonomik tedbirler almasını gerektirdi. Bu ekonomik buhran, 1923 yılında Cumhuriyetin kurulmasından beri devletçilik fikrini savunan aydınların özellikle 1932-34 yılları arasında Kadro dergisi etrafında toplanarak Devletçilik fikrini daha ciddi bir şekilde savunmalarına neden olmuştur.

Kadroculara karşı en sert muhalefeti yine Ahmed Ağaoğlu yapmıştır. Özellikle Şevket Süreyya Aydemir ile Cumhuriyet gazetesinde karşılıklı tartışmaya girmişlerdir. Bu tartışmalarda Ağaoğlu, kadrocuların devletin bireyleri idare etmesi, bireyler adına yatırımlar yapması, bireyler adına kazanılanları değerlendirmesi, geleceğe dair planlar yapması, bireyleri kafasına göre işe alması ve çıkarması gibi fikirlerine karşı çıkmıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Bu konuyla ilgili bkz. Şevket Süreyya, "Kafir ve Bolşevik", *Cumhuriyet*, 21 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; "Bir Münakaşanın Bilançosu", *Cumhuriyet*, 22 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; "Bir Görüş Tarzı Nasıl İptizale Uğrar", *Cumhuriyet*, 23 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; "Ciddi Olmayan Bir Yarenlik", *Cumhuriyet*,

Ağaoğlu ekonomik anlamdaki bu görüşlerinin yanında Kadrocuların demokrasiye, birey hak ve özgürlüklerine, siyasi partilere, seçme ve seçilme hakkına, sınıf ayırımına ve basın özgürlüğü gibi görüşlerine de karşıdır.¹⁰⁸

Ahmed Ağaoğlu, Cumhuriyet kurulduktan sonra yukarıda da dediğimiz gibi bu düşüncelerinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Onun fikirlerinde bu kadar sadık olması karşıt görüşleri paylaştığı kişiler tarafından bile örnek olarak gösterilmiştir.

Nitekim, Şevket Süreyya Aydemir: “Batı anlamında bir demokrasinin o zaman tek savunucusu oydu” derken, Zekeriya Sertel: “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurucularından yalnız Ahmed Ağaoğlu içtenlikle liberaldi ve ne istediğini biliyordu” diyerek onun bu yönüne dikkat çekmişlerdir.¹⁰⁹

Doğal olarak Ağaoğlu’nun düşüncelerinin o günkü tek parti anlayışı içerisinde uygulanması imkansız bir durumdu. Ağaoğlu’nun ölümünden sonra yaşanan siyasi gelişmeler de bu fikrin doğruluğunu göstermiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası yanında ikinci bir parti ancak 1940’lardan sonra Demokrat Parti’nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasına rağmen Ağaoğlu fikirlerinde ısrar etmiş ve Ankara’dan ayrılarak İstanbul’a dönmüş ve Darülfünun’da Hukuk Tarihi

26 Kanun-ı Sani 1933, s. 3, “Ciddi Olmayan Bir Yarenlik II”, *Cumhuriyet*, 27 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; Ahmed Ağaoğlu, “Cevaba Cevap I”, *Cumhuriyet*, 1 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; “Cevaba Cevap II”, *Cumhuriyet*, 3 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; “Cevaba Cevap III”, *Cumhuriyet*, 5 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; “Cevab Cevap IV”, *Cumhuriyet*, 7 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; “Cevab Cevap V”, *Cumhuriyet*, 9 Kanun-ı Sani 1933, s. 3; “Cevaba Cevap VI”, *Cumhuriyet*, 10 Kanun-ı Sani 1933, s. 3.

¹⁰⁸ Ayşe Trak, “Devlet ve Ferd: Geçikmiş Bir Kitap Eleştirisi”, *Toplum ve Bilim*, S. 14, 1981, s. 71-77.

¹⁰⁹ Kocaoğlu, a.g.m, s. 404; Serbest Fırka’nın kurulması ve Ağaoğlu’nun faaliyetlerinin daha ayrıntılı incelenmesi için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İst, 1994.

hocalığına başlamıştır. Aynı zamanda liberal fikirlerini anlatmak için kurduğu Akın gazetesinde İnönü hükümeti aleyhinde yazılar yazmaya başlamıştır. Yazdığı bu yazılar neticesinde Atatürk'ün tepkisini çekmiş ve gazetesini kapatmak zorunda kalmıştır. 1933 yılında yapılan Üniversite reformu neticesinde de emekliye ayrılmıştır. 1939 yılında geçirdiği bir kalp krizi sonrasında da İstanbul'da vefat etmiştir.

Ağaoğlu Cumhuriyet döneminde Hakimiyet-i Milliye, Milliyet, Akın, Vatan, Cumhuriyet, Son Posta, Ülkü, İnsan ve Kültür Haftası gibi süreli yayınlarda siyasi, sosyal, tarih ve eğitim ile ilgili konularda yazılar yazmıştır.

7- Eserleri

İslam ve Ahund.¹¹⁰

İslam'a Göre ve İslamiyet'te Kadın.¹¹¹

Hilafet ve Milli Hakimiyet.¹¹²

Türk Teşkilat-ı Esasiyesi.¹¹³

Üç Medeniyet.¹¹⁴

Ankara Hukuk Mektebi İkinci Sınıf Hukuk-ı Esasiyesi Notları.¹¹⁵

İngiltere ve Hindistan.¹¹⁶

¹¹⁰ Kafkasya, 1900, yayınlanmamıştır. Kitap kayıptır.

¹¹¹ Tiflis, 1901, Rusça'dan Hasan Ali Ediz tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

¹¹² Ankara, 1939, 1923, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Hoca Rasih, Hoca Abidullah, Yunus Nadi, Ahmet Emin, Falih Rıfkı, Necmeddin Sadak, Celal Nuri, Hoca İlyas Sami Efendi vd. tarafından saltanatın kaldırılması sonrasında ve hilafetin kaldırılması öncesinde kaleme alınan ortak bir broşürdür.

¹¹³ Ankara, 1925-1929.

¹¹⁴ 1919-1920 yıllarında Malta'da yazıldı. Türk Yurdu'nda tefrikalar halinde yayınlandı. İlk baskı Türk Yurdu Matbaası, Ankara, 1928, ikinci baskı Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, İstanbul, 1972.

¹¹⁵ İstanbul, 1927.

Serbest İnsanlar Ülkesinde.¹¹⁷

Hukuk Tarihi.¹¹⁸

Devlet ve Fert.¹¹⁹

Etika.(Ahlak)¹²⁰

Ben Neyim?¹²¹

Azerbaycan'ın Ehemmiyeti.¹²²

İran ve İnkılabı.¹²³

Gönülsüz Olmaz.¹²⁴

İhtilal mi, İnkılap mı?¹²⁵

Serbest Fırka Hatıraları.¹²⁶

Yakutlar.¹²⁷

Peyami Safa'ya Ahiret'ten Mektuplar.¹²⁸

Ağaoğlu bu kitaplarının dışında bir çok dergi ve gazetede de yazılar yazmıştır.

O'nun çalıştığı gazete ve dergiler şunlardır:

¹¹⁶ Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.

¹¹⁷ Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul, 1930.

¹¹⁸ Üniversite Dersleri, İstanbul, 1931-1932.

¹¹⁹ Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul, 1933.

¹²⁰ Kropotkin'den çeviri, İstanbul, 1935.

¹²¹ Akşam Matbaası, İstanbul, 1939.

¹²² Ankara, 1940.

¹²³ Ankara, 1941.

¹²⁴ Zeybek Basımevi, Ankara, 1941-1942.

¹²⁵ Alaaddin Kral Basımevi, Ankara, 1941-1942.

¹²⁶ Birinci basım, Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1950.

¹²⁷ Seretkovski'den çeviri. Türk Tarih Kurumu'na basılmak üzere verilmiş ancak yayınlanmamıştır.

¹²⁸ Yayınlanmamıştır.

Dergiler:

Kültür Haftası

Sırat-ı Müstakim

Sebilrread

İctihad

Türk Yurdu

Ülkü

İnsan

Hikmet

Gazeteler:

Tercüman-ı Hakikat

Hak

Jeun Turc

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Son Posta

Cumhuriyet

Vatan

Yarın

Akın

İKİNCİ BÖLÜM

AHMED AĞAOĞLU'NUN EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

A- EĞİTİM GÖRÜŞLERİNİN OLUŞTUĞU FİKRİ ORTAM

Ahmed Ağaoğlu'nun birinci bölümde hayatının değişik dönemlerinde birbirinden çok farklı dünya görüşüne sahip olduğunu söylemiştik. Onun batıcılık ve liberalizm anlayışı üzerinde durmamıza rağmen milliyetçi yönünden fazla bahsetmemiştik. Bu bölümde Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışının nasıl oluştuğunu; milliyetçiliğe bakışının, II. Meşrutiyet ve sonrasında, milliyetçiliği savunan aydınlardan varsa hangi noktalardan ayrıldığını ve bu milliyetçilik anlayışının onun eğitim konusundaki düşüncelerini etkileyip etkilemediğini ele almaya çalışacağız.

Ağaoğlu'nun milliyetçilik düşüncesinin oluşmasında Paris yıllarının çok önemli bir yeri vardır. Çünkü Paris, o dönemde, Osmanlı Devlet yönetimine muhalif insanların toplandığı bir şehir konumundaydı. Bu muhalif insanlar Paris'te bir araya geliyorlar, İstanbul'da yapamadıkları ve söyleyemedikleri bir çok faaliyeti ve düşüncüyü burada gerçekleştiriyorlardı.¹²⁹ Bunun yanında batı insanının içinde bulunduğu refah düzeyini, haklarını, özgürlüklerini ve hangi şartlarda eğitim aldıklarını da bizzat müşahade etmeleri onların kendi insanlarıyla batı insanını karşılaştırmalarına ve kendi ülkelerinde kendi halklarının bu hakları elde etmeleri için mücadele içine girmelerine neden olmuştur.

Ahmed Ağaoğlu, yukarıda söylediğimiz şartlar içerisinde bulunan Paris'te altı yıl kalmıştır. Burada Osmanlı yönetimine muhalif Jön Türkçülerle, Cemaleddin Afganiyle ve Albert Sorel eliyle milliyetçi düşüncelerinin temeli atılmaya başlanmıştır. Ancak

¹²⁹ Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Vadi Yayınları, Ank, 2000, s. 201-202.

burada atılan temelin pratiğe hemen dönüşmediğini görüyoruz. Bu düşüncelerin pratiğe dönüşmesi, yine onun zaman içerisinde yaşadığı, karşı karşıya kaldığı şartlar ve zorluklar neticesinde ortaya çıkmıştır.

Ağaoğlu uzun süreler kaldığı Fransa'dan Azerbaycan'a dönerken İstanbul'a gelmiş ve burada dört ay kadar kalmıştır. Bu dört ay içerisinde o dönemin hızlı Jön Türkçülerinden biri olan Kafkasyalı tarihçi Mizancı Murat¹³⁰ ile tanışmış ve onunla fikir alışverişinde bulunmuştur. Sakal, bu fikir alışverişinin Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışının şekillenmesinde çok büyük bir etkiye sahip olduğunu söylemiştir.¹³¹

Ancak Ağaoğlu'nun daha sonra yazdığı otobiyografisinde ve onun çok yakın arkadaşı olan Yusuf Akçura'nın hayatıyla ilgili bilgiler veren eserinde, İstanbul'da kaldığı dört ay içerisinde, bu tarihçiden etkilendiğini anlatan bir belge bulunmamaktadır. Bu gerçeği Sakal'ın Ağaoğlu ile ilgili yazdığı kitabında da görüyoruz. O halde Ağaoğlu'nun Mizancı Murat ile görüşmesi ve ondan milliyetçilik hususunda çok etkilenmesi neye dayandırılmaktadır?

Bu durum Mizancı Murat'ın hızlı bir Jön Türkçü olmasına bağlanabilir. Ancak Ağaoğlu, Paris yıllarında kaldığı süre içerisinde de bir çok Jön Türkçü ile tanışmıştır. Neden onlardan bu kadar etkilenmemiştir de Mizancı Murat'tan etkilenmiştir? Biz Sakal'ın bu görüşünün biraz abartılı olduğu kanaatindeyiz. Bunu söylerken Ağaoğlu'nun bu karşılaşmadan hiç etkilenmemiş olabileceğini de göz ardı etmiyoruz. Mutlaka bu

¹³⁰ Mizancı Murat'ın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili daha çok bilgi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İst, 2001, s. 124-131.

¹³¹ Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s. 177. Sakal, a.g.e, s. 95; Gülseven, a.g.m, s. 244; Kazımoğlu, a.g.m, s. 356; Atalar, a.g.m, s. 81.

tarihçinin Ağaoğlu'nun düşüncelerine etkisi vardır ancak biz bunun sınırlı bir etki olduğu fikrindeyiz.

Ağaoğlu'nun İstanbul'da dört ay kaldıktan sonra Azerbaycan'a dönmesiyle birlikte, halkının içinde bulunduğu kötü durumu bizzat görmesi onun etrafındaki arkadaşlarla birlikte Milli Uyanış hareketi içerisine girmesine neden olmuştur. Paris yıllarında atılan milliyetçi düşüncelerinin, bu dönemde başta İsmail Gaspıralı ve diğer aydınların da etkisiyle pratiğe dönüştüğünü görmekteyiz.

Bu dönemde Kafkasya bölgesinde yaşayan Türkler arasında ortaya çıkmaya başlayan modernleşme çalışmaları, batılı anlamda yenileşme ve değişimi anlatan "Ceditçilik" olarak isimlendirilmişti. Gaspıralı İsmail tarafından ortaya atılan bu fikir ilk defa Volga Tatarlarının yaşadığı bölgede cedit okulları adı altında faaliyete geçmiştir. Bu okullarda yeni metod olarak adlandırılan "Usul-ı Cedit" programı uygulanmaktaydı.

İsmail Gaspıralı yukarıdaki eğitim anlayışı ile birlikte batılı anlamda bir Ulusçuluk fikrinin de doğmasını sağlamıştır. Doğal olarak onunla birlikte hareket eden Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve diğer aydınlar da bu fikir ve hareketten etkilenmişlerdir.¹³²

Ahmed Ağaoğlu'nun burada yaptığı faaliyetlerinin Rus makamları tarafından tepkiyle karşılandığını ve İstanbul'a göç etmek zorunda kaldığını daha önce söylemiştik. Ağaoğlu İstanbul'a geldiği zaman burada İkinci Meşrutiyet yaşanmaktaydı. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Devleti'nde üç ana fikir akımının etkili olduğunu görüyoruz.

¹³² Swietochowski, a.g.e, s. 49-50.

Bunlardan birincisi İslamcılık,¹³³ ikincisi Batıcılık,¹³⁴ üçüncüsü ise Türkçülük¹³⁵ akımıdır.

İkinci Meşrutiyet döneminde bu üç fikir akımı arasında çok canlı tartışmalar meydana gelmiştir. Bu fikir mücadelesinde her üç tarafta birbirlerinin eksikliklerini bulmaya çalışırken, kendi noksanlarını tamamlamaya, düşünce, gaye ve usullerini daha açık bir şekilde ifade etmeye çalışmışlardır.¹³⁶

Aslında bu üç fikir akımının kökenleri çok eskilere dayanmaktadır. Biz bu fikir akımları içerisinde konumuz gereği daha çok Türkçülük üzerinde duracağız. Bunu yaparken Osmanlı Devleti'ndeki diğer akımlarla Türkçülük akımının nasıl oluştuğunu ele alacağız. Çünkü böyle bir anlayışla konuya yaklaşmazsak Ağaoğlu'nun Türkçülük anlayışı içerisindeki yerini ve önemini çok iyi kavrayamayız. Her ne kadar yukarıda Ağaoğlu'nun 1908 yılında İstanbul'a gelmesine kadar geçen sürede milliyetçilik ile ilgili düşüncelerinin nasıl oluşmaya başladığını ele alsak da, o dönemde henüz Osmanlı'da milliyetçilik konusunda Kafkasya'daki faaliyetlere benzer gelişmelerin olmadığını görüyoruz.

Osmanlı devletindeki milliyetçi hareketlerin meydana çıkması uzun bir zaman almıştır. Bunda Osmanlı Devleti'nin din merkezli bir anlayışa sahip olması önemli bir

¹³³ Bkz. Şerif Mardin, "Siyasal Akımlar: İslamcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. V, İstanbul, 1985, s. 1400.

¹³⁴ Bkz. Şükrü Hanioglu, "Siyasal Akımlar: Batıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. V, İstanbul, 1985, s. 1382.

¹³⁵ Bkz. Şükrü Hanioglu, "Siyasal Akımlar: Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. V, İstanbul, 1985, s. 1394.

¹³⁶ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

etkendir. Devlet kurumları din anlayışına göre yönetiliyordu. Doğal olarak da millet anlayışı uzun süre buna paralel olarak değerlendirildi.¹³⁷

Osmanlı içindeki farklı milletlere ait gruplar Osmanlı yöneticilerinin “Millet Sistemi” adını verdikleri bir şekilde örgütlenmişlerdi. Ancak burada kullanılan millet terimi İkinci Meşrutiyet ve sonrasında kullanılan anlamında değil “dini cemaat” anlamındaydı. Yani Osmanlı Devleti içerisindeki bu gruplar “Müslüman milleti” veya “Ortodoks milleti” şeklinde sınıflandırılmaktaydı.

Osmanlıların yaptıkları bu uygulama Fransız İhtilali’nin ilan edilmesine kadar, bazı zorluklarla karşılanılsa bile, varlığını devam ettirmiştir. Fakat Fransız ihtilaliyle birlikte dünyanın değişik bölgelerinde çıkan milliyetçilik ayaklanmalarından Osmanlı devleti içerisindeki farklı gruplar da etkilenmişlerdir. Osmanlı yönetimi bu durumdan kurtulmak için çare olarak Osmanlıcılık fikrini ortaya atmışlardır. Bununla bugün anlaşılan manada bir milliyet kavramı kastedilmemiştir. Aksine milliyet kavramının birinci plandan ikinci plana geçmesiyle, bu ikinci planın üzerinde bir Osmanlılık kavramı yaratılmaya çalışılmıştır. Yani farklı milletlere ait insanların Rum, Bulgar, Yunan, Acem olmasından daha çok bugün hemşehrlik olarak adlandırılan bir kategoriye dönüştürmekle, asıl önemli olanın Osmanlılık olduğu vurgulanmak istenmiştir.¹³⁸

Osmanlı yöneticilerinin bütün bu çabalarına rağmen özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Osmanlının Balkanlardaki tüm topraklarını kaybetmesine ve bünyesindeki

¹³⁷ Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank, 1996, s. 51.

¹³⁸ Şükrü Hanioglu, “Siyasal Akımlar: Osmanlıcılık”, s. 1389-1391.

toplulukların birer birer bağımsızlığını kazanmasına neden olan Balkan Savaşları bu düşüncenin iflas ettiğini göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde bir yandan Osmanlılık fikri hakimken diğer taraftan, imparatorluğun uzak bölgelerinde, özellikle Hindistan'da meydana çıkan ve 1870'li yıllardan itibaren devletin merkezini de etkilemeye başlayan İslamcılık akımının oluşmaya başladığını görüyoruz. İslamcılık akımı, İslam'ı bir hayat görüşü ve hayat rehberi olarak ele alan aydınların ortaya koyduğu düşüncelerden meydana gelmiştir.

1870 yılından sonra Osmanlı için “Batılılık” yerine “İslam’i bir model” geçirmek isteyen aydınlar bir araya gelmeye başlamışlardır. Bu aydınların düşüncelerinin padişah II. Abdulhamid tarafından da kabul görmesiyle birlikte, bu fikirlerin geçerli bir politika haline geldiğini görmekteyiz. Padişah İslamcılık fikrini hem devlet içindeki farklı grupları birleştirmek için hem de devlet dışındaki Müslümanlar için emperyalizme karşı koyma aracı olarak kullanmaya başlamıştır.

Padişahın yaptığı bu faaliyetler karşısında 1890 yılından itibaren kendilerine Jön Türkçüler adını veren aydınlar ne yapmaları gerektiğini etraflıca düşünmeye başladılar. Onlar dinin sosyal pekiştirici olarak rolünü biliyorlardı ancak Osmanlı'daki ulemanın ve medrese sisteminin de iflas ettiğini ve derhal köklü reformların yapılması gerektiğini söylüyorlardı. Neticede Jön Türkler 1908 yılında, 1876 anayasasının tekrar yürürlüğe girmesini sağladılar.

İslamcılarının fikirleri çok etkili sonuçlar vermemiştir. Etkileri daha çok din eğitimi kurumlarında yapılan reformlarda kendini göstermiştir. Hatta onların yaptıkları bu reformlar İttihatçıların yardımıyla yapılmıştır.¹³⁹

Osmanlılık ve İslamcılık düşüncelerinin yanında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenileşme hareketleriyle birlikte başlayan ancak özellikle II. Meşrutiyet sonrasında şekillenen bir diğer akım da Batıcılıktır.

Osmanlı İmparatorluğu uzun bir süre devletteki kötü gidişin nedenini hep sistem içerisinde aramaya çalışmıştır. Ancak ortaya konan çarelerin sorunu gidermediği anlaşılınca, varolan düzen dışında da sorunu gidermek için ithal çözümler alınabileceği düşünülmeye başlanmıştır. Doğal olarak böyle bir düşünceden sonra Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da daimi elçilikler kurduğunu görmekteyiz.

Ancak bu dönemde Osmanlı yöneticileri batının sadece teknolojik üstünlüklerinin alınması taraftarıydı. Diğer taraftan ise batıyı görmüş ve batıda yaşamış bir çok aydın batının Osmanlı'dan her alanda üstün olduğunu dile getirmekteydi. Bu da bize aydınlar arasında yöneticilerin istedikleri değişimden daha derin bir değişim isteğinin var olduğunu göstermektedir.

Neticede bu anlayış çok zaman geçmeden kendisini her yönüyle Osmanlı içerisinde göstermeye başlamış ve bir çok Osmanlı aydınını kendi taraftarı haline getirmeyi başarmıştır. Özellikle bu aydınlar II. Meşrutiyet döneminde bir araya gelerek

¹³⁹ Şerif Mardin, "Siyasal Akımlar: İslamcılık", s. 1400-1403.

kendilerine Garpcılar adını vermişler ve bu düşüncenin hareket noktasını daha belirgin bir duruma getirmeye çalışmışlardır.¹⁴⁰

II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan bir diğer önemli düşünce de Türkçülük akımıdır. Türkçülük isim olarak bu dönemde kullanılmaya başlanmış, Cumhuriyet döneminde, sistematığı farklılaşsa da, değiştirilmeden aynen devam etmiştir.¹⁴¹

Türkçülük fikri her ne kadar sistemli bir şekilde II. Meşrutiyet'ten sonra oluşsa da, Tanzimat'tan bu yana bazı aydınların yaptıkları çalışmalarla bu fikrin oluşmasına katkı sağladıklarını söyleyebiliriz. Hatta Hilmi Ziya, ilk Türkçülerin Tanzimat Edebiyatçıları olduğunu belirtmektedir. O, bu dönemde Şinasi, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin yaptığı çalışmaları bu alanda yapılan ilk çalışmalar olarak kabul etmektedir.¹⁴²

Tanzimat döneminden sonra da bir çok aydın benzer konularda faaliyetler yapmıştır ancak II. Abdülhamid döneminde özellikle İslamcılık akımının en önemli akım olması, bununla birlikte Osmanlıcılık akımının da varlığını sürdürmesi ve padişahın bu akımlarla Osmanlı toplumundaki milliyetçi hareketleri engellemek istemesi, Türkçülük akımının siyasal bir hareket olarak Osmanlı Devleti'nde, II. Meşrutiyet'e kadar ortaya çıkmasını engellemiştir.

¹⁴⁰ Şükrü Hanioglu, "Siyasal Akımlar: Batıcılık", s. 1382-1384.

¹⁴¹ Şükrü Hanioglu, "Siyasal Akımlar: Türkçülük", s. 1394.

¹⁴² Şinasi Osmanlı dilini konuşma dili olan Türkçe'ye yaklaştırmak istemiştir. Ziya Paşa ise Divan edebiyatını milli edebiyat saymayarak halk edebiyatına dönüştürmek istemiş ve bu yolla milli bir edebiyat oluşturmaya çalışmıştır. Ali Suavi ise dil alanında çalışmalar yapmıştır. İbadetin Türkçeleştirilmesini, namaz surelerinin de Türkçe'ye çevrilmesi gerektiğini ilk defa o vurgulamıştır. Ülken, a.g.e, s. 208-209.

Buna karşın yukarıda, Kafkasya bölgesindeki Müslüman Türkler arasında milliyetçilik hareketlerinin Osmanlı'dan çok daha önce başladığını söylemiştik. Bu bölgede böyle bir düşüncenin başlaması, bu hareketi başlatan ve bu hareketten etkilenen insanların daha sonra İstanbul'a gelmesi ve burada Türkçülük fikrini yaymaları bizim buradaki faaliyetleri çok yakından incelememizi gerektirmektedir.

Kafkasya bölgesindeki insanlar arasında Türkçülük fikrinin erken dönemlerde başlamasının birkaç nedeni vardır: Bunlardan birincisi, bu bölgede yaşayan Türkler için bağlı oldukları milliyet üzerinde herhangi bir Osmanlılık ideali söz konusu değildi. Bunun yanında onların burada azınlık statüsünde olmaları, kendilerinin milliyet kimliği etrafında daha rahat toplanmalarını sağlıyordu.

İkincisi ise, bu dönemde Rusya, Osmanlı Devleti'ne nazaran batı düşüncesine ve batıda meydana gelen fikirlere daha açık bir konumdaydı. Doğal olarak bu konum Rusya'ya bağlı milletler içerisinde milliyetçilik hareketlerinin öğrenilmesine ve kabul edilmesine sebep olmaktaydı.¹⁴³

Üçüncü ve önemli bir diğer neden olarak da, bu bölgede yaşayan Türkler içerisinde bir çok kişinin eğitimini Fransa'da veya diğer batı ülkelerinde yapıp, oradaki her türlü düşünceyi görüp, ülkelerine geri dönünce de bunları uygulamak için çaba sarfetmelerini gösterebiliriz.

Kafkasya bölgesindeki bu şartlar içerisinde uzun yıllar halkı için mücadeleler veren Ağaoğlu'nun milliyetçilikle ilgili düşünceleri, doğal olarak, bu dönemde oluşmaya

¹⁴³ Şükrü Hanioglu, "Siyasal Akımlar: Türkçülük", s. 1395.

başlamıştır. Ancak Ağaoğlu 1908 yılında Türkiye'ye gelmek zorunda kalmış ve İstanbul'da ilk önce İslamcılarının yayın organları olan Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim, Tevhid-i Efkar, Tercüman-ı Hakikat, İslam, Hikmet ve Ateş'de yazılar yazmaya başlamıştır.

Ağaoğlu bu yayın organlarında, İslam devletleri ve milletleri arasındaki mezhep kavgasının kaldırılması; toplumdaki birliğin, beraberliğin ve kardeşliğin yeniden tesis edilmesini anlatan yazılar kaleme almıştır. O, bu birlik ve beraberliği sağlayacak güç olarak da Osmanlı Devletini görmektedir.¹⁴⁴

Ağaoğlu'nun İstanbul'a gelir gelmez İslamcılarının yayın organlarında çalışmasının temelinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi durumun etkili olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlılık düşüncesinin Balkan Savaşları sonrasında varlığını yitirmesiyle birlikte bu akım yerini İslamcılığa bırakmıştır. Ağaoğlu, bu nedenle 1909-1912 yılları arasında Türkçülük fikrini anlatan yazılar kaleme almamıştır. Fakat Osmanlı'ya bağlı devletlerin bir çoğunun milliyetçilik fikri ile bağımsızlığını kazanmaları, İslamcılık fikrinin de bu duruma çare olamayacağını göstermiştir.

Böyle bir durumda Rusya'dan gelen aydınların önderliğinde önce Türk Derneği kurulmuştur. Bu dernek kısa bir süre faaliyet gösterdikten sonra kapanınca aynı adla bir dergi de çıkaran Türk Yurdu derneği kurulmuştur. Bu dernek de kapanınca Ahmed

¹⁴⁴ Ahmed Ağaoğlu, "Garp ve Türk", *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Kanun-ı Sani 1913; "Necat Kendi Elimizdedir", *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Kanun-ı Sani 1912; "Asıl Acınacak Milletler", *Tercüman-ı Hakikat*, 14 Haziran 1913; "Siyasiyat: İcmal-i Siyasi", *Sebilürreşad*, C. X, S. 259, (1329); "Bir Memleket Nasıl Mahvolur", *Sebilürreşad*, C. I, S. 22, (1328); "Alem-i İslam: Vaziyet-i Siyasiye-i Hazıramız", *Sırat-ı Müstakim*, VIII, (1326).

Ağaoğlu'nun evinde 3 Temmuz 1911 yılında Türk Ocağı kurulmuş ve kapanan Türk Yurdu derneğinin dergisini çıkarma görevini bu yeni oluşum üstlenmiştir.¹⁴⁵

Yaptıkları bu faaliyetlerle II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük hareketinin oluşmasını sağlayan bu insanlar siyasi alanda Türkçülüğün temellerini atmak istemişlerdir. Nitekim Türkçülük fikrinin adı konmamış bir şekilde Tanzimat'tan bu yana varlığını sürdürdüğünü söylemiştik. Bu dönemde Türkçülüğün önderi durumunda olan Ahmed Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Turan, Mehmet Emin, İsmail Gaspıralı gibi aydınlar Türkçülük akımını Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının etkilerinden kurtararak onun tarifini yapmaya çalışmışlardır.

Onlar Türkçülüğü hiçbir zaman bir Turan devleti veya Pantürkist bir politika halinde düşünmemişlerdir. Onlar daha çok meseleyi kültür ve medeniyet açısından ele almışlardır. Ağaoğlu, Türk aleminin her türlü problemiyle ilgilenmenin siyasi bir birlik istemek manasına gelmeyeceğini, kendisinin Turancılığı değil medeni Türkçülüğü öngördüğünü söylemiştir.¹⁴⁶

Ağaoğlu Turancılık fikrini benimsememesi yanında ırkçılık fikrine de her zaman karşı çıkmıştır. O, milleti oluşturan unsurlar içerisinde ırka yer vermemiştir. Irkçılığın kabilecilik anlamına geldiğini ve İslam'ın milliyet meselesinde reddettiği noktanın burası olduğunu söylemiştir.¹⁴⁷ Ancak bir makalesinde milleti oluşturan unsurlar

¹⁴⁵ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev: Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İst, 1994, s. 81.

¹⁴⁶ Sakal, a.g.e, s. 105.

¹⁴⁷ Murat Yılmaz, "Ahmed Ağaoğlu ve Liberalizm Anlayışı", *Türkiye Günüğü*, S. 23, (Yaz 1993), s. 68; Ahmed Ağaoğlu, "Türk Aleminin", *Türk Yurdu*, I/10, (1327), s. 293.

arasında ırkı da saymıştır. Buradaki ırktan kastı ise soy, köken anlamında değil, bir toplum içerisinde yeşeren ve gelişen örf, adet ve gelenekler manasındadır.¹⁴⁸

Buna karşın Yusuf Akçura, ancak ırkı, dili, adeti bir olan Türklerin milliyet oluşturabileceklerini söylemiştir.¹⁴⁹ Ona göre milliyet “bir ırk, bir lisan ve bir ananedir.”¹⁵⁰ Akçura ırk ile François Georgeon’un dediğinin tam aksine dinden soyutlanmış etnik bir Türk bütününe ifade etmeye çalışmamıştır. O, dini milliyetin oluşmasında ırka yardım eden, hatta hizmet eden bir güç olarak görmüştür.¹⁵¹

Ağaoğlu’nun kendisinden çok etkilendiğini söylediğimiz İsmail Gaspıralı da milliyet tanımında ırka yer vermemiştir. O, milleti dil, din ve his birliği etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu bir topluluk olarak tanımlamıştır.¹⁵²

Bir diğer Türkçü olan Ali Hüseyinzade de milliyeti oluşturan unsurlar içerisinde ırka yer vermemiştir. O da diğer Kafkasyalı aydınlar gibi bir kültür milliyetçiliğinden yanadır. Onun Türkçülüğünün temel sloganı, daha sonra Ziya Gökalp tarafından da kullanılan, “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak” tır.¹⁵³

Türkiye’deki Türkçüler arasında da ırkçılığın yeri yoktur. Gerek Tekin Alp, gerek Ziya Gökalp incelendiğinde bu gerçeği görmek mümkün olacaktır Nitekim Ziya Gökalp,

¹⁴⁸ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Filiz Kitabevi, İst, 1987, s. 115-129; Mustafa Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İst, 1982, s. 386-414; Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, Ötüken Yayınları, İst, 1998, s. 13-30, 84-89; Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İst, 1996, s. 40-64, 95-114, 273-309; Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İst, 1995, s. 125-147.

¹⁴⁹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu, Ank, 1998, s. 34.

¹⁵⁰ Yusuf Akçura, “1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, VI/3, (1330), s. 2098.

¹⁵¹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 35.

¹⁵² Ahmed Ağaoğlu, “İsmail Bey Gaspıralı”, *Türk Yurdu*, VI/12, (1330), s. 2308.

¹⁵³ Swietochowski, a.g.e, s. 88.

bir insanın Türk sayılabilmesi için, sadece Türk kanı taşımasının ya da Türk ırkından olmasının yeterli olmayacağını söylemiştir. Türk olmak için ilk önce yapılması gereken şartın Türk Kültürü ile eğitim görmek ve Türk ruhu ile düşünmek olduğunu belirtmiştir. Gökâlp bununla bir kişinin Türklüğünde samimi olup olmadığını, Türk milleti ve devleti için çalışmasına, gayret etmesine bağlamaktadır.¹⁵⁴

Görüldüğü üzere gerek Kafkasya kökenli gerekse Türkiye kökenli Türkçüler arasında ırkçılık mefhumunun olmadığı görülmektedir. Bu noktada Ağaoğlu ile diğerleri arasında herhangi bir fark yoktur. Aslına bakılırsa bu sadece ırk meselesinde değil din, dil ve geçmiş ortak bir kültüre sahip olma konularında da böyledir. Her ne kadar ırk dışındaki konulara Milli Maarif içerisinde yer vereceğimizden burada ele almasak da diğer üç konuda da Ağaoğlu ile diğer aydınlar arasında çok aşırı bir görüş ayrılığı yoktur.

Türkçüler arasında değinmemiz gereken bir diğer konu ise Batı'ya nasıl baktıklarıdır. Meşrutiyet döneminde Türkçülük faaliyeti yapan Kafkasya kökenli aydınların hepsinin yüksek öğrenimlerini batı ülkelerinde yaptıklarını, hatta milliyetçi düşüncelerinin kökünün buralarda atıldığını daha önce söylemiştik. Dolayısıyla bu kişilerin batının doğudan üstün olan yönlerinin alınması konusunda hem fikir olduklarını söyleyebiliriz.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank, 2002, s. 103-115; Mehmet Karakaş, a.g.e, s. 210-215.

¹⁵⁵ Aslına bakılırsa Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Yusuf Akçura gibi Türkçülerin hepsi özellikle Azerbaycan yıllarındaki faaliyetlerinde İsmail Gaspıralı'dan etkilenmişlerdir. Yukarıda da söylediğimiz gibi Gaspıralı gerek eğitim alanında, gerekse diğer alanlarda yönünü batıdan yana

Ancak biz Ağaoğlu'nun dışındaki aydınların hayatını derinliğine inceleme fırsatı bulamadığımız için onların batıcılığının sınırını bilemiyoruz. Şöyle ki, Ahmed Ağaoğlu batının sadece teknolojik yönünün alınmasından yana değildir. O, batının her alandaki üstünlüğünün kabul edilmesini ve bu kabulün samimiyetle günlük hayatımıza yansıtılmasını düşünmekteydi. Bu anlayışıyla Ağaoğlu'nu Abdullah Cevdet'in savunduğu "Tam Batıcılar" grubuna dahil edebiliriz.¹⁵⁶

Ziya Gökalp de batının üstünlüğünü kabul etmiştir. Ancak onun batıya bakışı Ağaoğlu'ndan farklıdır. Gökalp, Ağaoğlu gibi batının her alandaki üstünlüğünü kabul etmez. Batının ilim ve teknoloji alanındaki yeniliklerinin alınması taraftarıdır. Ancak bunu yaparken, milli benliğin, milli hislerin, milli kültürün sağlam bir şekilde korunmasından yanadır. Hatta o bu düşüncelerini "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim ve Garp medeniyetindenim" şeklinde ifade etmiştir.¹⁵⁷

Ağaoğlu'nu onlardan ayıran bir diğer önemli fikir de liberalizm anlayışıdır. Ağaoğlu hem Türkçü, hem Batıcı, hem de Liberal özelliklere sahip olması (üçüne birden

çevirmiş bir aydıdı. Onun savunduğu temel tez batılılaşmak ile modernleşmektir. Dolayısıyla ondan etkilenen diğer aydınların da bu görüşe benzer görüş sergilediklerini söyleyebiliriz. Bkz. Karakaş, a.g.e, s. 183-185; Ahmed Ağaoğlu, "İsmail Bey Ganspirinski", s. 2308.

¹⁵⁶ Batıcıların "Kısmi Batıcılar" ile "Tam Batıcılar" olarak ikiye ayrılması Celal Nuri'nin İctihad Dergisi'nde yayınladığı bir yazısında, batının Osmanlı toplumuyla hiçbir zaman dost olmadığını, bu yüzden, batılılaşma çalışmalarının batıya rağmen sürdürülmesi gerektiğini açıklamasıyla başlamıştır. Nuri'nin bu görüşüne İctihad'ın ertesi sayısında cevap veren Abdullah Cevdet, ortaya atılan bu fikrin tamamen yanlış olduğunu, bizlerin batının talebesi olmaktan başka bir şey olmadığını vurgulamış ve dünyada bir tek medeniyetin bulunduğunu, bunun da Avrupa medeniyeti olduğunu, onun için sevssek de sevmesek de bu medeniyetin bize vereceği her şeyi almamız gerektiğini söylemiştir. Ağaoğlu'nun da Abdullah Cevdet'in görüşlerine benzer görüşlerini daha ayrıntılı incelemek için bkz. Ahmed Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 4-18 ; Şükrü Hanioğlu, "Siyasal Akımlar: Batıcılık", s. 1386.

¹⁵⁷ Ziya Gökalp, "İnkılapçılık ve Muhafazakarlık", *Makaleler IX*, Haz: Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst, 1980, s. 40.

sahip olması) bakımından diğer Türkçülerden ayrılmış ve kendine has bir yer edinmiştir.

Diğer Türkçülerin bireysel anlamda hak ve özgürlükler konusunda Ağaoğlu'na benzer görüşler ileri sürdüğünü biliyoruz ancak mesele Cumhuriyet döneminde devletin uyguladığı sert politikalar karşısında da bu görüş ve düşünceleri savunmaya gelince Ağaoğlu'nun yalnız kaldığını görmekteyiz.¹⁵⁸

Ağaoğlu'nun bu dönemde aynı fikri paylaştığı Türkçüler dışında, milliyetçilik üzerine İslamcı Babanzade Ahmed Naim'le ve Osmanlıcı Süleyman Nazif'le şiddetli tartışmalara girdiğini görmekteyiz.¹⁵⁹

Süleyman Nazif Türkçülerin, Türk Tarihini en eski devirlerden başlatmalarına karşı çıkıyordu. O, Peygamber dönemi ile Osmanlı Tarihini bilmenin bu konuda yeterli olduğuna inanmaktaydı. Hatta bu düşüncesinde daha da ileri giderek Türkçülerin bu anlayışından dolayı onları gerici, ırkçı ve dinsiz olarak suçluyordu.

Ağaoğlu, Süleyman Nazif'in düşüncelerinin kendi içinde tutarlılığının olmadığını çünkü Türk tarihini bilmeden Osmanlı tarihini anlamamanın; İslam öncesi toplumların

¹⁵⁸ İsmail Gaspıralı, 1914, Ziya Gökalp de 1924 yılında öldüğünden onların devlet karşısında bireyin hak ve özgürlükleri için hangi safta yer alacaklarını bilemiyoruz. Ali Hüseyinzade ise bu tür konularla fazla uğraşmamıştır. O, daha çok mesleği olan tıpla ve Türkçülükle ilgili çalışmalar yapmıştır. 1933 yılında da İstanbul Üniversitesi'nden emekli olmuştur. 1942 yılındaki ölümüne kadar Üsküdar'daki evinde mütevazı bir hayat sürmüştür. Yusuf Akçura'nın da 1935 yılındaki ölümüne kadar Cumhuriyet yönetimine muhalif bir düşünce içerisinde olmadığını görüyoruz. Bu bilgiler için bkz. Ülken, a.g.e, s. 267-276, 304-332, 387-394, 408-413.

¹⁵⁹ İstanbul'a geldiği zaman İslamcı yayın organlarında çalışan Ağaoğlu'nun kısa bir zaman sonra İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncelerine sahip insanlarla tartışma içerine girmesi, hatta bu kişi ve düşüncelere karşı Türkçülüğü en çok savunan aydın olması, onun Türkçülük fikrine ne kadar inandığını göstermesi bakımından önemlidir.

durumlarını bilmeden de İslam'ın getirdiği öğretileri anlamamanın mümkün olmayacağını söylemiştir.¹⁶⁰

Ahmed Naim ise Sebilürreşad dergisinde yayınladığı “İslam’da Dava-yı Kavmiyet” adlı makalesinde ırkçılığın İslamiyet tarafından kesin bir dille yasaklandığını söylemiştir. Bu yüzden Türkçülerin yapmak istedikleri, Türklükle İslamiyet’i birleştirme çabalarının boş olduğunu, Türkçülerin milliyetçilik meselelerini körüklemekle var olan İslam birliğini bozacaklarını belirtmiştir.

Ahmet Naim Türkçüleri Saf Türkçüler ve İslamcı-Türkçüler olarak ikiye ayırmıştır. Naim, halis Türkçülerle herhangi bir sorununun olmadığını, onların düşüncelerinin “insanlara dinsizlik fikrini aşlamak” olduğunu söylemiştir. Kendisi için asıl muhatabın ise Türkçü-İslamcılar olduğunu ve bu grupla İslam dairesinde anlaşmanın daha kolay olacağını belirtmiştir. Bu görüşlerini kanıtlamak içinse Kuran-ı Kerim’den ayetler ve Peygamberimizden hadisler zikretmiştir.¹⁶¹

Ahmed Ağaoğlu ise Türkçüleri bu şekilde sınıflamanın kesinlikle yanlış olduğunu, Türkçülük fikrinin hiçbir zaman dinden soyutlanamayacağını, zaten Türk demenin eşittir İslamiyet anlamına geldiğini vurgulamıştır. Naim’in makalesinde kanıt olarak söylediği

¹⁶⁰ Süleyman Nazif, “Cengiz Hastalığı”, *İctihad*, III/72, (1329); “Ahmed Agayef Beyefendi’ye Cevap”, *İctihad*, III/74-75, IV/76, 79, (1329); Ahmed Ağaoğlu, “Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendi’ye”, *Türk Yurdu*, C. IV, S. 9, (1329), s. 702-704; “Cevaba Cevap”, *Türk Yurdu*, C. IV, S.12, (1329), s. 825-843; Ayrıca bkz. İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Acar Matbaası, İst, 2001.

¹⁶¹ Ahmed Naim, “İslam’da Dava-yı Kavmiyet”, *Sebilürreşad*, XII/293, (1330); İsmail Kara, a.g.e, s. 231-253.

hadiste eleştirilen noktanın, milliyet değil asabiyet olduğunu ve peygamberin bu asabiyet anlayışını yok etmek için Allah tarafından gönderildiğini belirtmiştir.¹⁶²

B- AHMED AĞAOĞLU'NUN EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

II. Meşrutiyet döneminde siyasal anlamda var olan durum yukarıdaki şekildedir.

Bu dönemdeki fikir ve düşünce akımlarının toplumun tüm kesimleri tarafından tartışılır hale gelmesi, mevcut sorunların aydınlar tarafından açık bir dille gündeme getirilmesine neden olmuştur. Böyle bir ortam içerisinde eğitim meselesinin de önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz.

Meşrutiyet yıllarında eğitim alanında tartışılan en önemli husus Emrullah Efendi'nin “Tuba Ağacı Nazariyesi” ile Türkçülük düşüncesine bağlı olarak ilk defa sistemli bir şekilde ele alınan “Milli Maarif” meselesidir.¹⁶³

Emrullah Efendi, Cennetteki Tuba Ağacı'nın köklerinin yukarıda, dallarının ise aşağıda olduğunu hatırlatarak, eğitimdeki reformun da, buna bağlı olarak, yukarıdan aşağıya doğru olması gerektiğini söylemiştir. Yani eğitimdeki yenileşme hareketlerine önce Darülfünun'dan başlanılmalı, sonra İlköğretime kadar devam edilmelidir.¹⁶⁴

Emrullah Efendi her ne kadar “Maarif Tuba Ağacına benzer” demişse de bu fikrini istediği gibi uygulama imkanı bulamamıştır. Bunun tam aksine ilköğretimle ilgili yaptığı çalışmaların yüksek öğretimden daha fazla olduğunu görmekteyiz. Ülkemizde ancak

¹⁶² Ahmed Agayef, “İslam'da Dava-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, VI/10, (1330), s. 2320-2329.

¹⁶³ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. III, İst, 1983, s. 659.

¹⁶⁴ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İst, 1991, s. 170-171.

1948 yılında uygulamaya konulmuş olan “ilköğretim öğretmenlerine devlet bütçesinden maaş verilmesi” ilkesini de onun bu yıllarda savunduğu bilinmektedir.¹⁶⁵

Emrullah Efendi'nin II. Meşrutiyet yıllarında ortaya attığı bu düşüncesi bir çok eğitimci tarafından tartışılmış, bazıları tarafından aynen kabul edilmiş, bazıları tarafından ise tamamen reddedilmiştir. Onun görüşlerini kabul etmeyenlerden biri Osmanlıcı fikirleriyle tanınan ancak Türkçüler tarafından da sevilen ve saygı duyulan Satı Bey (Satı El-Husri)'dir. O, Emrullah Efendi'nin aksine eğitim reformunun ilköğretimden başlaması gerektiğini söylemiştir.

Satı Bey, Emrullah Efendi'nin nazariyesini savunan insanların, “bütün dünyadaki eğitim reformu önce yüksek öğretimden sonra ilköğretimden başlamıştır” görüşlerine katılmadığını belirtmiştir. O, denilenin tam aksine uygarlık tarihi yeni olan toplumların (Japonya, Bulgaristan, Yunanistan vb) eğitim reformuna önce ilköğretimden başladıklarını, sonra ise yüksek öğretimle devam ettiklerini vurgulamıştır.¹⁶⁶

Emrullah Efendi ile Satı Bey arasındaki bu tartışmaya Ziya Gökalp'in de katıldığını görüyoruz. Gökalp, Emrullah Efendi gibi eğitim reformuna önce yüksek öğretimden başlanması, daha sonra ise ilköğretime kadar devam edilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁶⁷

Ziya Gökalp dışında Emrullah Efendi'nin bu nazariyesini kabul eden bir diğer kişi de Ahmed Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu “Milli Maarif” ile ilgili yazdığı üç makalesinin bir

¹⁶⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s. 262.

¹⁶⁶ Akyüz, a.g.e, s. 263, Koçer, a.g.e, s. 174-175, Ülken, a.g.e, s. 179-192.

¹⁶⁷ Akyüz, a.g.e, s. 272.

tanesinde Emrullah Efendi'nin savunduğu “Tuba Ağacı Nazariyesi”ni ele alır ve bu nazariyenin Türkiye’de nasıl hayata geçirileceği üzerinde durur. Diğer iki makalesinde ise eğitim reformunun önce ilköğretimde başlaması gerektiğini savunur.¹⁶⁸

Ağaoğlu’nun bu üç makalesine bakıldığında fikirlerinin birbiriyle çeliştiği söylenebilir. Ancak onun Meşrutiyet sonrası eğitimle ilgili yazılarına baktığımızda böyle bir ayrımın olmadığını görüyoruz. O, bu yıllarda ilköğretimle yükseköğretim çalışmalarının eş güdümlü yapılması taraftarıdır. İlköğretimde verilecek sistemli ve düzenli bir eğitimin, hem ortaokulu, hem liseyi, hem de yüksek öğrenimi etkileyeceğini; yüksek öğrenimde yapılan etkili bir eğitimin de kaliteli öğretmenler yetiştireceğini, bunun da doğal olarak ilköğretimdeki ve ortaöğretimdeki eğitimin kalitesini yükselteceğini söylemiştir.

Meşrutiyet döneminde eğitim alanında tartışılan bir diğer konu da milli maarif meselesidir. Bu konunun bu dönemde etrafıca ele alınması, Türkçülük akımının ortaya çıkmasına bağlıdır. Türkçülük düşüncesini savunan aydınlar, bu fikirlerinin sadece siyasal hayatta etkili olmasından yana değildiler. Onlar eğitim alanında da Türk çocuklarına kendi milli değerlerinin, hislerinin ve benliklerinin kazandırılmasının gerekliliğine inanıyorlardı.

Milli maarif fikrini ilk defa sistemli bir şekilde ele alıp inceleyen ve görüş belirten kişi Ziya Gökalp’tir.¹⁶⁹ Gökalp çocuklarımıza istediğimiz şekilde eğitim verebilmemiz

¹⁶⁸ Ahmet Ağaoğlu, “Milli Maarif”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Kanun-ı Sani 1915; “Milli Terbiye”, *İctihad*, 1330; “Milli Terbiye”, *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Temmuz 1926.

¹⁶⁹ Akyüz, a.g.e, s. 270.

için öncelikle milli birliğimizi oluşturan unsurların belirlenmesini; sonrasında ise bu unsurların eğitim yoluyla çocuklarımıza kazandırılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁰

Eğitimde milli duyguların, hislerin, örf ve adetlerin önemine dikkat çeken bir diğer kişide, her ne kadar Türkçü olarak bilinmese de, Mehmet Akif'tir. Akif Tanzimat'tan sonra açılan okulların Türk toplumuna faydası olmayan, milli benliğinden habersiz bireyler yetiştirdiğini söylemiş ve bu duruma sebep olarak da öğretmenleri göstermiştir.¹⁷¹

Ziya Gökalp'le birlikte milli maarif meselesi hakkında görüş ileri süren bir diğer kişi de Ahmed Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu da Gökalp ve Akif gibi çocuklarımıza mutlaka kendi dillerinde, kendi tarihlerinin, edebiyatlarının, örf, adet ve ananelerinin öğretilmesini ve bu sayede onların Türklük bilincini kazanmalarını hedeflemektedir.

Ağaoğlu'nun eğitim ile ilgili yukarıda söylediğimiz iki konu dışında da bir çok çalışmalarının olduğunu görmekteyiz. Ağaoğlu'nun İstanbul'a geldiği zaman kısa bir süre vakıf müfettişliği görevi yaptığını söylemiştik.¹⁷² Bu süre içerisinde, 1910-1911 yılında İstanbul maarifinin içinde bulunduğu durumu anlatan bir rapor hazırlamıştır. Ağaoğlu'nun bu raporunda üç mesele üzerinde durduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, eğitim yapılan mekanların fiziki şartlarının nasıl olduğuyla ilgilidir. İkincisi ise bu eğitim kurumlarında ders veren hocaların eğitim metodları ile öğrencilere nasıl

¹⁷⁰ H. Yıldırım Celkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İst, 1989, s.113.

¹⁷¹ Akyüz, a.g.e, s. 266-269.

¹⁷² Sakal, a.g.e, s. 23.

davrandıklarıyla alakalıdır. Üçüncüsü ise din eğitimi alanında yapılan yetersiz ve yanlış eğitim hakkındadır.¹⁷³

Ağaoğlu'nun hala günümüzde bile geçerliliğini koruduğunu gördüğümüz bir diğer ilginç düşüncesi de, bireylerin eğitim alanında her şeyi devletten beklemeyi bırakmalarıdır. Zaten o dönemde devletin böyle bir yük altından tek başına kalkması imkansız bir durumdu. Bunu bilen Ağaoğlu, bugünkü hükümet tarafından da yaygınlaştırılmaya çalışılan “eğitimde seferberlik” kampanyasına benzer bir faaliyet içerisine girmenin lüzumlu olduğunu görmüştür.¹⁷⁴

1913 yılında “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati” adlı ilköğretim geçici kanunuyla ilk defa ilköğretimin zorunlu ve devlet okullarında parasız olması hükmü karara bağlanmıştır.¹⁷⁵ Ağaoğlu mecliste bu konuyu destekler mahiyette konuşmalar yapmıştır. Batı ülkelerinde bu uygulamaların bizden çok önce başladığını belirtmiştir. Hatta daha ileri giderek eğitime harcanan paranın askeri harcamaların bile üstünde olması gerektiğini söylemiştir.¹⁷⁶

Ahmed Ağaoğlu'nun Azerbaycan yıllarından ölümüne kadar savunduğu bir diğer düşüncesi de kadınların eğitilmesi meselesidir. O, Azerbaycan yıllarında bu konuyla alakalı bir ilk olma özelliğini (o bölgede) taşıyan bir risale yayınlamıştır. Ağaoğlu'nun böyle bir düşünceye sahip olmasının temelinde “eğitimli bireyler eğitimli kişiler

¹⁷³ Ahmet Ağaoğlu, “Darülhilafede Maarif-i İbtidaiye'nin Hali ve Sureti Islahı”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 114, 21 Teşrinievvel 1326, s. 165-181.

¹⁷⁴ Ahmet Ağaoğlu, “Güzel Bir Misal”, *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Kanun-ı Sani 1915.

¹⁷⁵ Akyüz, a.g.e, s. 231.

¹⁷⁶ TBMMZ, D. II, C. III, s. 662.

yetiştirir” anlayışı vardır. O, bu düşüncesiyle eğitim işinin ailede başladığını, ailenin temelinde ise annenin çok büyük bir yerinin olduğunu, dolayısıyla eğitilmiş annelerin eğitilmiş çocuklar yetiştireceğini vurgulamak istemiştir.

1- Ahmed Ağaoğlu’na göre Milli Terbiye

Milli maarif meselesi Türkçülük düşüncesinin II. Meşrutiyet döneminde bir fikir akımı olarak kendisini göstermesiyle ilk defa ele alınmaya başlanan bir konudur. Türkçülük akımını savunan aydınlar, öncelikle bu düşüncelerine paralel olarak milli bir eğitimin unsurlarının nelerden oluşması gerektiğini anlatan tartışmalar içerisine girdiler.

Ahmed Ağaoğlu, Ziya Gökalp’le birlikte böyle bir amaç için çalışanların içerisinde yer almıştır. Ağaoğlu’nun konuyla ilgili, aynı adla, üç tane makalesi vardır. Birbirinden çok farklı zamanlarda ele alınan bu makalelerde Ağaoğlu’nun vurguladığı ilk husus, milli eğitimin bir toplum için neden gerekli olduğudur.

Ağaoğlu bu gerekliliği, vatanını, devletini, toprağını, örf ve adetlerini seven bireyler yetiştirmenin ancak milli bir eğitimle mümkün olacağını vurgulamakla yapmıştır. Hatta o, milli bir terbiyeye sahip olmayan milletleri ıssız bir sahrada yolunu kaybeden ve her gördüğü seraba doğru koşan, kendisi için neyin iyi neyin kötü olduğunu bilmeyen bir insana benzetmektedir.¹⁷⁷

Ağaoğlu bu tespiti yaptıktan sonra, milli terbiyeyi açıklarken, öncelikle millet üzerinde durur ve milleti oluşturan unsurların, dil, din, tarih, edebiyat ve anane olmak

¹⁷⁷ Ahmet Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, *İctihad*, 1330, s.782.

üzere beş tane olduğunu söyler.¹⁷⁸ Ancak 1926 yılında yazdığı diğer makalesinde bu beş esası dil ve din olmak üzere ikiye indirir. Geri kalan unsurları ise bu iki esasın toplum içinde istenilen şekilde yerleşmesi için yardımcı güç olarak görür.¹⁷⁹

Ağaoğlu, dini, dili, edebiyatı, tarihi ve ananesi olmayan bir toplumun milliyetini oluşturamayacağını; böyle bir milletin olsa olsa belli bir müddet varlığını devam ettireceğini; milliyetini oluşturmuş bir medeniyet ile karşılaştığında ise yavaş yavaş eriyerek kaybolacağını söylemiştir.¹⁸⁰

Ağaoğlu milli terbiyenin neden gerekli olduğu ile milli terbiyeyi oluşturan unsurları açıkladıktan sonra, bu düşüncesine temel teşkil eden milliyetçilik akımının ne anlama geldiği üzerinde durmuştur.

Ağaoğlu'na göre milliyetçilik akımının tarihi oldukça yenidir fakat onu oluşturan unsurlar dil, din, örf, adet ve anane toplum içerisinde çok eskiden beri varlığını sürdürmektedir. Bu unsurların birleşip ulusal bir şuur oluşturmaları ise 1789 Fransız ihtilali ve sonrasında olmuştur. Dışarıdan bakıldığında milliyetçilik akımı insanları birbirinden ayırıyor, aralarına duvar çekiyor gibi gözükmektedir. Ağaoğlu'na göre ise bu durum tam tersinedir. Milliyetçilik insanların toplanmalarına, yaklaşmalarına, anlaşmalarına ve kaynaşıp bir millet olmalarına sebep olmaktadır.

Ağaoğlu milliyetçiliğin ayrı ayrı yaşayan, birbirlerinden haberi olmayan ve ekseriyetle birbiriyle çarpışan insanları, öncelikle bir birlik etrafında birleştirmeyi ve

¹⁷⁸ Ahmet Ağaoğlu, "Milli Terbiye", *İctihad*, s. 783.

¹⁷⁹ Ahmed Ağaoğlu, "Milli Terbiye", *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Temmuz 1926, s. 1.

¹⁸⁰ Ahmet Ağaoğlu, "Milli Terbiye", *İctihad*, s. 783.

toplamayı daha sonra ise birbirlerine en derin maddi ve manevi bağlarla bağlanan insanlar haline getirmeyi amaçladığını belirtmektedir.¹⁸¹

Ağaoğlu milleti oluşturan beş unsurun aynı zamanda milli terbiyenin ruhunu da oluşturduğunu vurgulamıştır. O, milli terbiyeyi “Türkçülerce kabul edilmiş olan dil ve din birliğinin oluşmasını sağlayacak bir eğitim” olarak tanımlamaktadır.¹⁸²

a) Din

Ahmed Ağaoğlu’nun İslam diniyle alakalı yazdığı yazılarının çoğunu ya milliyetçiliği açıklarken, ya da yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel olaylarını yorumlarken ele aldığını söyleyebiliriz. Başlı başına İslamiyet’le ilgili herhangi bir eser kaleme almamıştır. Her ne kadar “İslam ve Ahund” ve “İslamlıkta Kadın” gibi eserleri olsa da, burada yapmak istediği şey devrinin olaylarını daha iyi kavrayıp insanlara aktarabilmektir.¹⁸³

Ağaoğlu’nun İslamiyet’le ilgili düşüncelerinin, diğer konulardaki düşünceleri gibi zamana ve şartlara göre değiştiğini görüyoruz. Azerbaycan’dan Paris’e geldiğinde koyu bir Şii-İrancı iken, burada Afgani’nin de desteğiyle bu anlayışından vazgeçerek İslam’ı bir bütün olarak kabul etmiş ve mezhep ayırımından vazgeçmiştir. Paris’ten Azerbaycan’a döndüğünde ise bu düşünceleri daha da berraklaşmıştır. Bu yıllarda İslamiyet’in Türkler için vazgeçilmez bir öneme sahip olduğunu ve Kafkasya bölgesindeki Türkleri birleştirici bir rol üstleneceğini kabul ediyordu.

¹⁸¹ Ahmet Ağaoğlu, “Ulusçuluk, insancılıktır”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1935.

¹⁸² Ahmed Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, *Hakimiyet-i Milliye*, s. 1.

¹⁸³ Sakal, a.g.e, s. 132-133.

Azerbaycan'dan İstanbul'a geldikten sonra, II. Meşrutiyet'in de ilan edilmesiyle birlikte Ağaoğlu'nun ve diğer Türkçülerin İslamiyet'le ilgili düşüncelerini daha rahat dile getirdiklerini görmekteyiz. Bu dönemde birbirinden çok farklı üç fikir akımının aynı anda varlığını sürdürmesi; bu farklı akıma mensup insanların birbirlerinin düşüncelerine karşılık kendi düşüncelerini ortaya atması ve İslamiyet'in insanlar için oynadığı rolü açıklamaya çalışmaları bu konunun etraflıca ele alınmasına neden olmuştur.

Türkçülük düşüncesinde din milliyetin kendisi değil, milliyeti oluşturan en önemli unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. Yani din Türkçüler için, gerek Türk birliğini sağlamada, gerekse diğer dinlere karşı Türk kimliğini ve benliğini korumada en etkili araç olarak görülmüştür. Hatta Türkçüler bu anlayış dolayısıyla İslamcılardan büyük tepki çekmiştir. İslamcılara göre din milliyetin kendisidir. Bu yüzden milleti din ile açıklamayan veyahut dine gereken önemi vermeyen Türkçüleri dinsizlikle suçlamışlardır.

Ağaoğlu da bu görüşe katılarak dinin milletleri oluşturmada çok önemli bir yere sahip olduğunu söylemiştir. Ağaoğlu Türk milletinin ruhuna, anlayışına en uygun dinin İslamiyet olduğunu; Türk denildiği zaman dünyanın her yerinde eşittir İslamiyet anlaşıldığını belirtmiştir.¹⁸⁴ Türklerin İslamiyet için "Lisanını, edebiyatını, iktisadiyatını ve hatta bazen mevcudiyetini, kavmiyesini bile" unuttuğunu söylemiştir.¹⁸⁵

Türkçülerin dine bakışı sadece Ağaoğlu ile sınırlı değildir. Musevi kökenli Türkçülerden olan Tekin Alp de, Orta Asya'dan göç eden Türkler içerisinde sadece

¹⁸⁴ Ahmed Ağaoğlu, "Türk Alemi I", *Türk Yurdu*, C. X, (1327), s. 296.

¹⁸⁵ Ahmed Agayef, "İslam'da Dava-yı Milliyet", s. 2388-2389.

dinine sahip çıkanların yaşadıklarını, diğerlerinin ise milli kimliklerini kaybederek yok olduklarını belirtmiştir.¹⁸⁶ Aynı şekilde İsmail Gaspıralı da İslamiyet'in Türkler için vazgeçilmez bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁸⁷

Ağaoğlu'nun Türkçülük anlayışında çok önemli bir yer verdiği din konusu, kendisinin dil anlayışıyla bağlantılıdır. O, okullarda verilen din eğitiminin çocukların anlayacağı bir dille yapılmasından yanadır. Hatta bu konuda kesinlikle taviz verilmesine karşıdır. Çünkü çocukların anlamayacağı bir dille yapılan eğitimin onların günlük hayatlarında işlerine yaramayacağına inanmaktadır.

Sekiz dokuz yaşlarındaki çocukların Allah'ın zati ve subuti sıfatlarını kesinlikle kavrayamayacaklarını belirten Ağaoğlu bu ve benzeri konuların bu yaşlardaki çocuklara zorla öğretilmesinin caiz de olmayacağını söylemiştir.

Buna karşılık bu yaşlardaki öğrencilere, onların kalplerini, ruhlarını ve iman zevklerini arttıracak bir bakıma hislerini okşayacak bilgiler verilmesinden yanadır. Böyle bir durumun yaratılması için de Peygamberimizin, dört halifenin ve ashab-ı kiramın hayatlarından ufacık kıssalar, rivayetler alınması ve çocukların zihinlerini yormayacak bir şekilde onlara anlatılması gerektiğine inanmaktadır.¹⁸⁸

Ağaoğlu'nun ortaya koyduğu bu gereklilik bugün bile tam manasıyla uygulamaya konulmuş değildir. Günümüzde her ne kadar Peygamberimizin, dört halifenin ve ashab-ı kiramın hayatlarına dair çok çeşitli kıssalar varsa da, bunlar gerektiği gibi eğitim

¹⁸⁶ Tekin Alp, *Türk Ruhu*, Remzi Kitabevi, İst, 1944, s. 8.

¹⁸⁷ Swietochowski, a.g.e, s. 53.

¹⁸⁸ Ahmet Ağaoğlu, "Milli Terbiye", *İctihad*, s.783-784.

ortamında kullanılamamaktadır. Bu hem kıssalardaki bazı eksikliklerden, hem de öğretmenlerden kaynaklanmaktadır.

Kıssalardan kaynaklanan sorunların başında yine öğrencilerin yaşlarına ve gelişim düzeylerine uygun olmayan kurgulama ve anlaşılmayan dili örnek olarak gösterebiliriz. Öğretmenlerle ilgili sorunların başında ise onların bu kıssaları eğitim öğretim ortamlarında kullanmanın önemini kavrayamamalarını ya da bu kıssaları öğrencilere anlatırken uygun bir ortam oluşturamamalarını sayabiliriz.

b) Dil

Dil konusuyla ilgili tartışmalar Tanzimat'ın ilanıyla birlikte başlamış, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar da devam etmiştir. Ancak bu tartışmaların daha çok teorik düzeyde olduğunu görüyoruz. Her ne kadar Tanzimat Dönemi aydınlarından Şinasi, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin konuyla ilgili çalışmaları olsa da bağlı oldukları siyasi düşüncelerin de etkisiyle, II. Meşrutiyet Dönemi'ndekine benzer bir dil anlayışının var olduğunu söyleyemeyiz. Bunlar içerisinde sadece Ali Suavi muhtelif yazılarında Türk dilini ve tarihini öven birkaç satır yazı yazmıştır. Böyle bir durumun gerçekleşmesinin nedenini ise bu aydınlar arasında millet fikrinin oluşmamasına ve buna bağlı olarak kendilerini Türk'ten daha çok Osmanlı kabul etmelerine bağlayabiliriz.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, Türk dili üzerindeki çalışmalar farklı bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde daha önceki aydınlardan çok farklı bir insan tipinin oluştuğunu görüyoruz. 19. yüzyılda Fransız İhtilaliyle birlikte bütün dünyaya yayılan milliyetçi düşünceleri öğrenen; gerek Türkiye'de gerekse Türkiye dışında batılı okullarda, batı

tarzında eğitim alan; Türk diliyle ilgilenen ve bu dilin kaynaklarına kadar inip kökenini araştırma yeteneği kazanan bireyler yetişmiştir.¹⁸⁹

Bu dönemde, yukarıdaki gelişmelere bağlı olarak, Türkçülük düşüncesinin siyasi bir fikir akımı olarak ortaya çıkmasıyla beraber Türk dili üzerindeki çalışmalar daha sistemli bir hale gelmiştir. Bu hareket içerisinde Türkçe, bütün Türkler arasında kültürel birliği sağlamada en önemli unsur olarak kabul edilmekteydi. Doğal olarak Türkçüler böyle bir birliği sağlamak için de birbirinden çok farklı görüşler ileriye sürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçi düşüncelerin oluşmasına en çok katkıyı sağlayanların Kafkasya kökenli insanlar olduğunu daha önce söylemiştik. Türkçe üzerindeki tartışmalarda da yine bu aydınları en ön saflarda görmekteyiz. Bu aydınlardan biri olan Ahmed Ağaoğlu millet tanımında, II. Meşrutiyet Dönemi'nde beş, Cumhuriyet yıllarında ise iki unsura yer vermiştir. Her iki sıralamasında da dil onun millet tanımının temelini oluşturmaktadır.¹⁹⁰

Ahmed Ağaoğlu bütün kurumlarımızla, hayat tarzımızla batıyı örnek almamız gerektiğini kabul eden bir kimsedir. Ancak onun dil meselesinde çok farklı bir düşünceye sahip olduğunu görüyoruz. Malta Sürgünü sırasında yazdığı “Üç Medeniyet” adlı eserinde “her yönümüzle batıya uyarsak milli şahsiyetimizi kaybetmez miyiz?” diye kendi kendine sorar.¹⁹¹

¹⁸⁹ Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dil Sorunu”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. III, İstanbul, 1983, s. 314-332.

¹⁹⁰ Ahmet Ağaoğlu, “Milli Cereyan”, *Türk Yurdu*, C. 18, 1330, s. 2529-2531.

¹⁹¹ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 13-14.

Ağaoğlu sorduğu bu soruya cevap verirken, kendisinin milleti oluşturan unsurlar içerisinde yer verdiği, dil hariç, bütün unsurların zaman içerisinde değişebileceğini, yalnız dilin bu değişmeye karşı koyabileceğini söylemiştir.¹⁹² Aslında onun vurgulamak istediği husus dil demenin ulus demek olduğudur. Yani dil, bir ulusun içidir, özüdür. Bir ulusu öteki uluslardan ayırt eden en temelli ve en zorlu varlıktır. Hatta o, bu iddiasında daha da ileri giderek, istiklalini kaybetmiş olan bir milletin bile diline sahip çıkması durumunda yeniden bağımsızlığını kazanacak gücü elde edeceğine inanmaktadır.¹⁹³

Ağaoğlu gibi Kafkasya'dan gelen Ali Hüseyinzade, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura da Türk dilinin bütün Türkler tarafından konuşulan bir dil olması gerektiğini kabul ediyorlardı. Zaten onların Azerbaycan'daki yaptıkları faaliyetlerinin temelinde Türklere Türk dilinde yayın yapan bir gazete çıkarmak olduğunu daha önce söylemiştik.

Bu aydınların Türk diliyle ilgili olarak üzerinde durdukları en önemli nokta, Türkçe'nin sadeleştirilmesiydi. Bunlar içerisinde Ali Hüseyinzade Osmanlıca'nın bütün Türk dünyası tarafından kullanılmasını istiyordu. Yusuf Akçura, onun bütün Türkler arasında Osmanlıca'nın tek dil olarak kullanılmasını arzuladığını, bunun için de Osmanlıca'nın sadeleşmesi gerektiğini ancak bu sadeleşmeden kastının bütün yabancı kelimeleri kapsamadığını daha çok sınırlı bir tasviyeciliği kastettiğini söylemektedir.¹⁹⁴

¹⁹² Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s.14-15.

¹⁹³ Bu konuyla ilgili bkz. Ahmed Ağaoğlu, "Yeni Nesil Arasında Dil Meselesi", *Cumhuriyet*, 27 Kanun-ı Sani, s. 3.

¹⁹⁴ Yusuf Akçura, "Ceditçilik Tarihinden; Hüseyinzade Ali Bey", *Türkiye Günlüğü*, S. 21, (Kış 1992), s.67.

İsmail Gaspıralı da Hüseynzade gibi bütün Türklerin konuşabileceği, anlaşabileceği ortak bir Türk dilinden yanaydı. Hatta onu bu fikrin ilk temsilcisi olarak gösterebiliriz. Gaspıralı daha önce dediğimiz gibi Kafkasya bölgesinde ilk defa Cedit okullarını açarak eğitim alanında bir çığır açmıştı. Aslında o bütün bölgede aynı dille eğitim yapan, aynı dille yayın yapan kurumlar oluşturarak kültürel açıdan bir birlik sağlamayı amaçlıyordu. Onu böyle bir amaç için girişim yapmaya zorlayan sebep de Rusların Türk kökenli toplumların farklı lehçelerinin, bir dil altında birleşmesini engelleyici çalışmalarını gösterebiliriz.¹⁹⁵

Ahmed Ağaoğlu da bütün Türkler arasında kullanılan ortak bir dilden yanadır. O, Türkçe'nin Türklerin kültürünü, örflerini, adetlerini ve milli benliğini anlatacak bir şekilde olmasını istiyordu. Yalnız Ağaoğlu ve yukarıda ele aldığımız arkadaşları, ne II. Meşrutiyet Dönemine kadar var olan “Fesahatçılık” yani kullanıldığı şekilde bir Osmanlıca (Arapça ve Farsça kelimelerin kullanıldığı şekliyle kalması), ne de “Tasviyecilik” yani Osmanlıca'daki bütün Farsça ve Arapça kelimelerin temizlenmesi taraftarıydı.

Onlar bu ikisi arasında daha ılımlı bir politika seyredilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Dilimize giren Arapça ve Farsça kelimelerin, herkes tarafından kullanılır ve anlaşılır olanlarının aynen kalması; bunun tam tersi olanlarının ise atılması ya da yerlerine yeni kelimelerin oluşturulması gerektiğini söylüyorlardı. Hatta aynı fikirde olan Ziya Gökalp bu Arapça ve Farsça kelimelerin yerlerine yenilerini bulurken öncelikle

¹⁹⁵ Cafer Seydahmet Kırmıner, *Gaspıralı İsmail Bey*, Türk Anonim Şirketi, İst, 1934, s. 36; Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank, 1988, s. 55-57.

halk diline bakılması gerektiğini söyleyecek ve bununla ilgili bir kural bile ortaya koyacaktır.¹⁹⁶

Ağaoğlu dil konusunda reformun ilköğretimden başlaması gerektiğini belirtmiştir. Her ne kadar 1876 Kanun-ı Esasisi'nin 18. maddesiyle Osmanlı Devleti'nin resmi dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetine girecekler için bu dilin bilinmesinin gerekli olduğu şartı getirilse de uygulamada bu durumun çok farklı olduğunu söylemiştir.

Ağaoğlu ilkokullarda okuyan öğrencilere ilk önce Türkçe'nin yapısının ve kurallarının öğretilmesini istiyordu. O, öğrencilerin okudukları kitapları, ezberledikleri sure ve duaları anlayarak öğrenmeleri taraftarıydı. Ancak kendisi, okullardaki uygulamaların tam tersi olduğunu ifade etmiştir. İlkokul öğrencilerinin okudukları kitapları anlamadıklarını, öğretmenlerin zoruyla körü körüne bu kitapları ezberlediklerini, dolayısıyla kısa bir süre sonra da bu ezberledikleri şeyleri unuttuklarını ve kendilerine mal edemediklerini söylemiştir.

Ağaoğlu'nun da dediği gibi bir öğrenci öğrendiği bilgileri kendine mal edemezse, öğrencide istendik şekilde bir davranış değişikliğinin oluşması imkansızdır. Aslında Ağaoğlu böyle bir gerçeği bildiği için bu işe ilkokuldan itibaren el konulması gerektiğini söylemiştir. İlkokulda anlamadan, ezbere yapılan bir eğitimle üst sınıfa geçen bir öğrencinin bu sınıfta ve diğer sınıflarda başarılı olmasını kimse bekleyemez.

¹⁹⁶ Ziya Gökalp'in bu kuralı şu şekildedir: "Yeni terimler alınacağı zaman ilkin, halk dilindeki sözcükler arasında aramak, bulunmadığı takdirde, Türkçe'nin kıyas edatlarıyla, kıyas terkip ve tasrif usulleriyle yeni sözcükler yaratmak, buna da olanak bulunmadığı surette, Arapça ve Farsça terkipsiz olmak şartıyla, yeni sözcükler kabul etmek ve kimi devirlerin ve mesleklerin özel durumunu gösteren sözcüklerle, tekniklere ait araç adlarını yabancı dillerden olduğu gibi almak; Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu", s. 330; Heyd, a.g.e, s. 119-121.

Ağaoğlu, bu düşüncesini desteklemek için, o dönemde yaşadığı olayları örnek olarak bizlere aktarmaktadır. Ağaoğlu coğrafya dersi işlenen bir sınıfta öğretmenin “yön” konusunu işlerken batı yönünü “mıntıka-i garp”, kuzey yönünü “mıntıka-i şimal”, diye anlattığını ancak çocukların sadece öğretmenin söylediği sözleri tekrarladığını ve bu sözlerden hiçbir şey anlamadıklarını çünkü kendisinin çocukların bazılarına “mıntıka-i garp”, “mıntıka-i şimal” nedir diye sorduğunda cevap veremediklerini belirtmiştir.¹⁹⁷

Aynı şekilde ortaokul ikinci sınıfa giden öğrencilere “İlmi hal nedir?” diye sorulduğunda, “canib-i ilahiden inzal edilmiş kütüb-i mukaddese” cevabı alındığını; “canib-i ilahi”, “inzal” ve “mukaddes” kelimelerinin ne demek olduğunu ise sınıfta kimsenin bilmediğini belirtmiştir.¹⁹⁸

c) Tarih

Osmanlı Devleti içerisindeki Tarih araştırmalarının da Türkçülük düşüncesine bağlı olarak özellikle II. Meşrutiyet sonrasında hız kazandığı bilinen bir gerçektir. Türkçüler dil ve din sahasında olduğu gibi, Türklerin milli bir kültür oluşturmaları için mutlaka nereden geldiklerini bilmeleri gerektiğine inanmaktaydılar.

Böyle bir anlayışın oluşmasına, Osmanlı Devletinin bünyesinde barındırdığı farklı etnik yapıya sahip toplumların Fransız İhtilali’nin etkisiyle bağımsızlığını kazanması ve devletin uzun bir süreden beri uygulamaya koyduğu Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncelerinin iflas etmesini de ekleyebiliriz. Bu fikir akımlarının etkisini yitirmesiyle

¹⁹⁷ Ahmet Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, *İctihad*, s.784-785; “Milli Terbiye”, *Hakimiyet-i Milliye*, s. 1.

¹⁹⁸ Ahmet Ağaoğlu, “Darülhilafede Maarif-i İbtidaiye’nin Hali ve Sureti Islahı”, s. 179-181.

birlikte, aydınlar arasında Osmanlı Tarihi'nin Türklük bilinciyle yeniden yorumlanması gerektiği fikri yayılmaya başlamıştır.

Bu aydınlar İslamiyet'ten önceki Türk Tarihinin de araştırılması gerektiğini, Türk Tarihini Osmanlı Tarihi ile sınırlamanın yanlış bir tutum olduğunu ve Türklerin dünya medeniyet tarihine olan katkılarının önce Türkler, sonra da başka milletler tarafından öğrenilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan böyle bir anlayış neticesinde İstanbul Darülfünun'unda "Türk Medeniyet Tarihi" dersi konmuştur. Ahmed Ağaoğlu, Paris'te altı yıl tarih ve filoloji eğitimi aldığı için bu dersi vermekle görevlendirilmiştir.

Ağaoğlu bir yandan Darülfünun'daki derslerine devam ederken, bir yandan da ilköğretimdeki yanlış tarih anlayışını eleştirmiştir. Özellikle ortaokulun son sınıfına kadar tarih ve coğrafya derslerinin konmamasını, bu sınıftaki tarih dersinin ise padişahların hayatları ve fetihleriyle sınırlı olmasının yanlış bir tutum olduğunu eleştiren Ağaoğlu böyle bir uygulamayla sanki Türk milletinin tarihinin Osmanlı Tarihi'nden ibaret olduğunu, Türk milletinin kendine ait milli özelliklerinin olmadığını anlatacağını söylemiştir. Bunun tam tersine Türk milletinin kendine ait tarihinin, edebiyatının, örf, adet, gelenek, görenek ve ananesinin olduğunu ve bunun hiçbir zaman göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ağaoğlu aslında tarih anlayışını sadece Türklerin kökeni ve kurdukları devletlerle de sınırlamaz. O, bütün bunların yanında, Türk tarihi içinde çok önemli bir yere sahip olan olayların ve kahramanların da bilinmesi gerektiğine inanmaktaydı. Yani Türk

tarihinde bir dönüm noktası olan Malazgirt Savaşı ve bu savaşın baş kahramanı Alparslan'ın vb. hayatının ve yaptıklarının hikaye tarzında ilkökul çocuklarına anlatılarak onların Türk olma bilincini kazanmalarına katkı sağlamayı amaçlamaktaydı.

Ağaoğlu Osmanlı'daki bu yanlış eğitim sisteminden bahsettikten sonra, aynı konuyla alakalı, batıdaki uygulamaları örnek göstererek bizim de onlar gibi olmamız gerektiğini hatırlatır. O dönemde Fransa'ya, Almanya'ya, İngiltere'ye bakıldığında dokuz on yaşındaki çocukların milletin kahramanlarını ve onların hayatlarını bildiğini belirtir. Bu çocukların gereken her yerde kahramanlıklarla dolu ve kahramanlara sahip bir millettten geldiklerini hiç çekinmeden söyleyeceklerini vurgulayan Ağaoğlu batı toplumlarında dokuz on yaşındaki çocukların kendi tarihleriyle ilgili bildikleri şeyleri bizim toplumumuzdaki otuz kırk yaşındaki insanların bilmediğini belirtmiştir. Bunun da sebebini ufak yaşlarda bu bilgilerin o insanlara öğretilmemesinde görmektedir.¹⁹⁹

d) Edebiyat:

Ağaoğlu'nun edebiyat konusunda vurguladığı en önemli nokta “edebiyatın hayattan kopuk olmaması, hayatın ise edebiyata katkı sağlaması” anlayışıdır. Ağaoğlu bununla II. Meşrutiyet öncesindeki eksik ve zararlı edebiyat anlayışını eleştirmektedir.

Ağaoğlu eski edebiyatımızın milli düşüncelerden ve hislerden yoksun olduğunu; Türkü, Türk milletini, Türk örf ve adetlerini anlatan herhangi bir ögeyi içinde barındırmadığını söylemektedir. O, eski edebiyatın bir bakıma hayattan kopuk, soyut öğeler taşıdığını vurgulamak istemiştir.

¹⁹⁹ Ahmet Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, *İctihad*, s. 785; “Milli Terbiye”, *Hakimiyet-i Milliye*, s. 1.

Eski edebiyatta “Leyla var, Mecnun var, saki var, bülbül var, g l var, huri var, padişah var, saray var,  e m-i siyah var, ancak ne Türk var, ne Türk vatani var, ne Milli bir fikir var” diyerek bu gerçeği işaret etmek istemiştir.²⁰⁰

Ağaoğlu daha çok okunduğunda o topluma ait özellikler taşıyan, o toplumu anlatacak, insanlarına vermek istediği mesajı taşıyan bir edebiyat anlayışından yanadır.²⁰¹ Yani edebiyat ılarımızın,  airlerimizin Anadolu’nun dağlarını, ovalarını, suyunu, toprağını ve insanını anlatan eserlerini çocuklarımıza tanıtarak onların vatan sevgisi, millet sevgisi kazanmalarını istemektedir.²⁰²

Ağaoğlu söylediği özellikleri taşımayan bir edebiyat anlayışıyla yetişen çocukların  ahsiyetlerinin istenilen şekilde olu mayacağını, bu nedenle  niversite çağına kadar bu tür bir yaklaşımla öğrencilere eğitim verilmesine karşıdır. Ancak  niversite çağına gelmiş, hayata ve olaylara bakışı  ekillenmi , kendinden, milletinden ve milli değerlerinden haberdar olan bireylerin Leyla ve Mecnun’u, Kerem ile Aslı’yı vb konuları okumasına izin verilmesi gerektiğini söylemektedir.²⁰³

Ağaoğlu her zaman olduğu gibi bu konuda da bizdeki uygulamalar ile batı ülkelerindeki uygulamaları kıyaslar. Batı’da ilkokulda okuyan çocukların mutlaka kendi milli şairlerinin isimlerini, eserlerini ve hatta bu eserlerin birçoğundan bir şeyler

²⁰⁰ Ahmed Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, *Hakimiyet-i Milliye*, s. 1.

²⁰¹ Ahmed Ağaoğlu, “ ctimai Muhasebe: Yeni Nesil Arasında Edebiyat M naka aları”, *Cumhuriyet*, 1935, s. 3.

²⁰² Ahmet Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, * ctihad*, s. 785.

²⁰³ Ahmed Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, *Hakimiyet-i Milliye*, s. 1.

ezberlediklerini söyler. Fransa’da La Fonten’i, Rasin’i, Molyer’i; Almanya’da Şiller’i, Göthe’yi bilmeyen herhangi bir ilkokul çocuğunun bulunamayacağını belirtir.

Ağaoğlu bizim okullarımızdaki öğrencilerin de Namık Kemal’lerden, Mehmet Emin’lerden ve onların “Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur” gibi sözlerinden haberdar edilmelerini ve böylelikle çocuklarımıza Türklük bilincini aşlamayı istemektedir.

e) **Anane:** Anane-i milliye Anadolu’dan, Rum ilinden ve ecdadımızdan bize miras olarak gelen masallardan, hikayelerden, rivayetlerden, şarkılardan, türkülerden ibarettir. Bunların insanın kalbini ve ruhunu nasıl etkilediği herkes tarafından bilinmektedir.

Ağaoğlu’na göre bir kimsenin küçük yaşlarda babaannesinden, anneannesinden kendi milletiyle ilgili dinlediği bir masal, bir hikaye, bir türkü, bir şarkı onu ömrü boyunca etkilemektedir. O kişi o duyduğu şeyleri hiçbir zaman unutmamaktadır.

Çünkü bütün bir milletin düşünceleri, hissi, yaşamı ve özellikleri bu masallar, hikayeler, türküler ve şarkılar içinde gizlidir. Küçük yaştaki bir çocuğun ruhuna ve kalbine yönelik bir eğitim vermek istiyorsak mutlaka milletin kendinden meydana gelen bu gibi konuları çocukların istifade edeceği bir hale getirmeliyiz.

Ağaoğlu’na göre, Avrupalılar çoktan bu gerçeği görmüşler ve bunun üzerinde önemle durmuşlardır. Onlar hem kendi çocuklarına ve insanlarına, hem de içlerinde yaşayan insanlara Tevrat ve incilin yanında bu masallarını, türkülerini, şarkılarını, kısacası kültürlerini anlatan her şeyi vermişlerdir.

Ağaoğlu, Avrupalıların uyguladıkları bu gerçekleri zaman geçirmeden bizimde görmemiz gerektiği üzerinde ısrarla durmaktadır. Çocuklarımıza milli bir terbiye vermek istiyorsak yukarıda anlatılanları içine alacak ders programlarının bir an önce hazırlanması gerektiğini de vurgulamıştır.²⁰⁴

Eğitimin temelini ilkokulda atılacağını ısrarla vurgulayan Ahmed Ağaoğlu, ilkokulu istenilen hale getirdiğimiz takdirde otomatik olarak, ortaokulların, liselerin ve üniversitelerin istenilen seviyeye geleceğini belirtmiştir. Bunun için ilkokulda mutlaka milli bir eğitimin verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Yukarıda da görüldüğü gibi Ağaoğlu'nun milliyetçilik anlayışı onun milli terbiyeye bakışını oluşturmuştur. Milleti oluşturan unsurların aynı zamanda milli terbiyenin ruhunu da oluşturduğunu gördük. Ağaoğlu bu beş unsurla ve bu beş unsurun eğitimiyle öncelikle bireylerin kendilerini, kökenlerini, tarihlerini ve diğer milli özelliklerini öğrenmelerini; sonra da onların öğrendikleri bu özellikler etrafında birleşmelerini, kardeş olmalarını, aynı düşünen ve aynı amaç için hareket eden; en önemlisi Türk olduğunun farkına varan bireyler olmalarını amaçlamıştır.

2- Yabancı Okullar ve Türk Maarif Cemiyeti

Ahmed Ağaoğlu gerek Tanzimat'tan Meşrutiyet'e, gerekse Meşrutiyet'ten Cumhuriyet yıllarına kadar sorun olan yabancı okullar meselesi üzerinde de durmuştur. Onun bu konuyla alakalı iki tane makalesi bulunmaktadır. Sayı olarak çok sınırlı olsa da,

²⁰⁴ Ahmet Ağaoğlu, "Milli Terbiye", *İctihad*, s. 785-786.

bu makalelerin yabancı okulların zararları ile ilgili belirtilmek istenen temel noktaları içerdiğini söyleyebiliriz.

Ağaoğlu'nun böyle bir konu üzerinde durması çok normaldir. Çünkü hayatı boyunca milliyetçilik düşüncesi için çabalamış ve bu uğurda her türlü olumsuzluklara katlanmış bir insanın, Türk toplumu içerisinde bir çok sıkıntıya ve yanlış uygulamaya neden olan böyle bir konu hakkında kayıtsız kalması düşünülemez.

Ağaoğlu, yukarıda uzun uzun ele aldığımız gibi eğitimin mutlaka milli olmasından yanadır. Bu amacını gerçekleştirmek için de Türk çocuklarına Türk okullarında, Türk milli örf ve adetlerinin, Türk öğretmenler tarafından verilmesi hususunda çok titiz davranır.

Ağaoğlu'nun da dediği gibi Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı okullar ve onların takip ettikleri hedef ve programlar ile milli Türk okullarının yürüyeceği hedef ve programlar arasında tam bir mutabakat aramak doğru değildir. Hedef ve programların yanında hazırladıkları zihniyet ve besledikleri ruhlar arasında bile mutabakat aramak imkanı yoktur ve yanlıştır.²⁰⁵

Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde, medreselerde verilen eğitimin ve uygulanan bilimsel çalışmaların çok kaliteli olması nedeniyle azınlık ve yabancı okullarına, Türk insanı öğrenci göndermek ihtiyacı hissetmemiştir. Fakat 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru, gerek toplum yapısındaki bozulmalar, gerek iç isyanlar ve

²⁰⁵ Ahmet Ağaoğlu, "Milliyetçilik", *Akım*, 10 Temmuz 1933, s. 1.

gerekse eğitim sistemindeki olumsuzluklar nedeniyle oluşan duraklama dönemiyle birlikte, azınlık ve yabancı okullarına olan ilginin arttığını görüyoruz.²⁰⁶

Yabancı okulları, Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, Rusya, Bulgaristan ve İran gibi ülkelerin, Osmanlı bünyesinde yaşayan vatandaşlarının eğitim alanındaki ihtiyaçlarını karşılamak için açtıkları okullardır. Bu okullar açıldıkları ilk günden beri kendi politik ve kültürel amaçları için misyonerlik faaliyetleri içerisinde bulunmuşlardır. Yabancı okullar bu hedeflerini gerçekleştirmek için başlıca iki yöntem kullanmışlardır: Bunlardan birincisi, azınlık okullarını kendi çıkarları gereği etkileri altına almaktır. İkincisi ise, açtıkları bu okulları Osmanlı'nın her tarafına yaymaktır.²⁰⁷

Ağaoğlu'nun ifadelerine bakıldığında yukarıdaki devletlerin amaçlarının da ötesine geçtiklerini söyleyebiliriz. Ağaoğlu 1912 yılında, iki konsolostan gizlice ele geçirdiği raporda bu okullarda okuyan öğrenci sayısının beşyüzünü aştığını söylemektedir. Ancak konuyla alakalı daha detaylı kitaplara göz attığımızda bu ifadenin gerçeği yansıtmadığını görüyoruz. Ağaoğlu söz konusu iki makalesinde yabancı okullardan söz etse de verdiği sayıya dayanarak onun yabancı okullar yanın da azınlık okullarını da kastetmiş olabileceğini düşünüyoruz. Velez ki her ikisini de kastetmiş olsa bile yine de bu sayı çok abartılıdır.

Akyüz, 1913-1914 yıllarında yabancılara ait 215 ilkokul, 80 ortaokul ve bu ikisinde toplam 1600 kadar öğretmenin çalıştığını söylemektedir. Ancak bu okullarda

²⁰⁶ Halit Ertuğrul, *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003, s. 259-260.

²⁰⁷ Ertuğrul, a.g.e, s. 153-154.

okuyan öğrenci sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Kaldı ki Akyüz'ün verdiği sayıların sadece birkaç il ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Yabancı ve azınlık okulları üzerinde çalışmalarıyla tanınan Vahapoğlu, 1900'lü yıllarda Osmanlı bünyesinde faaliyet gösteren yabancı okulların sayısının, herhangi bir sınıflamaya tabi tutmadan, 707 tane olduğunu söylemiştir. Bu okullarda, Ağaoğlu'nun söylediği kadar öğrencinin okuması imkansızdır.²⁰⁹

Ertuğrul ise yukarıda ismini saydığımız on ülkenin açtığı okulların sayısının 920 adet olduğunu belirtmiştir.²¹⁰ Burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır. Ağaoğlu yabancı okullarla ilgili yazdığı iki makalesinde Osmanlı Devleti'nde en fazla okul açan ülkenin Fransa olduğunu söylemektedir. Ancak O'nun söylediği bu husus da gerçeği yansıtmamaktadır.

Vahapoğlu ve Ertuğrul'a göre en fazla yabancı okula sahip ülke Amerika'dır. Hatta Fransa Ağaoğlu'nun iddia ettiğinin tam aksine Amerika, Bulgaristan ve İngiltere'den sonra ancak dördüncü sırada yer almaktadır.

Yukarıdaki bilgiler karşılaştırıldığında Ağaoğlu'nun yabancı okullarla ilgili yazdığı bu makalelerindeki sayısal bilgileri araştırmadan, olduğu gibi kabul ettiği görülmektedir. Ağaoğlu'nun, bu sayısal bilgilere inandığı için, Osmanlı Devleti bünyesinde en fazla okul açan ülke olan Fransa'nın böyle bir duruma nasıl geldiğini

²⁰⁸ Akyüz, a.g.e, s. 241.

²⁰⁹ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 117.

²¹⁰ Ertuğrul, a.g.e, s. 203.

kanıtlamak için açıklamalarda bulunduğunu görüyoruz. O, bu durumun gerisinde dört sebebin yattığını söylemektedir:

Bu sebeplerden birincisi, Türk devletinin Avrupa medeniyetini Fransızlardan almasıdır. İkincisi, Fransız dilinin herkes tarafından konuşulan bir dil olmasıdır. Üçüncüsü, Fransızların Osmanlı devleti içerisinde bir çok tesis kurmalarındandır. Dördüncüsü, eskiden beri bütün Katoliklerin ve Katolik kilisesinin Fransızların desteği altında bulunmasıdır.²¹¹

Bu konuya girişte söylediğim gibi, her ne kadar Ağaoğlu'nun yabancı okullarla ilgili verdiği rakamların gerçeği yansıtmadığı görülse de, bu okulların Türk toplumu için ne gibi zararlı faaliyetler yaptığı hakkındaki tespitleri çok doğrudur.

Ağaoğlu'nun bu tespitlerinin başında Türk çocuklarının dış etkilere ve tesirlere en açık oldukları bir dönemde, ilkokul çağında, bu yabancı okullara gönderilmelerinin ne kadar zararlı bir davranış olduğu üzerinedir. Ağaoğlu'nun bu tespiti çok yerindedir. Çünkü insanların şahsiyetleri ve kimlikleri bu dönemlerde atılmaktadır. Kaldı ki o dönemde Osmanlı yöneticilerinin bu yabancı okullar ve verdikleri eğitim üzerindeki denetimleri yok denecek kadar azdır.²¹²

Ağaoğlu'nun burada vurgulamak istediği şey, yabancı okullarda, İslamiyet, Türk kültürü ve geleneklerine karşı kötüleme ve küçümseme çalışmalarının her zaman

²¹¹ Ahmed Ağaoğlu, "Müthiş Rakamlar: Mektepler ve Misyonerler", *Hak*, 15 Haziran 1328, s. 1; Ağaoğlu bu makalelerinde Fransızların ilkokul, ortaokul, lise ve yüksekokul sayılarını 919 olarak göstermektedir. Ancak Ertuğrul bu sayıyı 83 olarak göstermektedir. Arada ne kadar çok farkın olduğu görülmektedir; "Müthiş Rakamlar: Mektepler ve Misyonerler", s. 2-3; Ertuğrul, a.g.e, s. 203.

²¹² Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İst, 1983, s. 485-495.

sürdüğü, buna karşın Türk çocuklarının Hristiyanlaşması için planlı, programlı ve herkesten habersiz bir faaliyetin yapılmış olmasıdır.

Gerçekten de burada okuyan çocuklara kendi dinleri ve dilleri hakkında oldukça az bilgi verilmekteydi. Bununla beraber Müslüman çocukları bu yabancı okulların mensup olduğu dinin ayinlerinde hazır bulunmak zorundaydı. Bu ayinlere katılmayanlar gerekirse okullardan atılmaktaydı. Böyle yapılarak Müslüman çocuklarını kendi milletinden, dininden, dilinden ve muhitinden ayırmak amacı güdülüyordu.²¹³

Ağaoğlu yabancı okulların yaptıkları bu Hristiyanlaştırma politikasının somut örneklerini de bu makalelerinde ele almaktadır. 1928’li yıllarda Bursa’da faaliyet gösteren bir okulda, misyonerlerin çalışmaları sonucu üç Türk çocuğunun din değiştirmesi Ağaoğlu’nun bu meselenin arkasında yatan nedenleri araştırmasına neden olmuştur.

Ağaoğlu’nun yazdıklarından, bu olay nedeniyle hem kendisinin hem de diğer Türklerin çok büyük bir üzüntü duyduğunu öğreniyoruz. Ağaoğlu aklı başında olan her Türkün, kendi ülkesinde faaliyet gösteren yabancı okulların zararlarını bildiği halde, kuruldukları ilk günden beri hala Türklerin çocuklarını neden bu okullara gönderdiklerini anlayamadığını söyler.

Ağaoğlu bu durumun sebeplerini makalesinde kendi kendine sorar ve cevap verir. O, bunun nedenlerinden birincisini yabancı okullarda verilen eğitimin, Türk okullarında verilen eğitimden daha kaliteli olmasında aranabileceğini söyledikten sonra bu durumun

²¹³ Ahmet Ağaoğlu, “Müthiş Rakamlar: Mektepler ve Misyonerler”, s. 4.

tam tersi olduğunu, Türk okullarında verilen eğitimin yabancı okullardan daha geniş bilgileri içerdiğini iddia eder.²¹⁴ Aslında Ağaoğlu'nun bu iki okulu karşılaştırmasında bilimsel bir metod takip etmediğini görüyoruz. Makalelerindeki ifadelerine baktığımızda, açıklamalarını daha çok duygusal olarak yaptığı anlaşılmaktadır.

Ağaoğlu ikinci sebep olarak, yabancı okullarda verilen eğitimin pratik yönünün daha fazla olması, yani öğrencilerin burada öğrendikleri bilgileri günlük hayatta kullanabilmelerinin Türk okullarında okuyan öğrencilerden daha fazla olduğu iddia edilebilir dedikten sonra bu durumun da birinci sebep gibi yanlış olduğunu söyler.

Ağaoğlu, Türk mekteplerinin istenilen mükemmel dereceye varmadığını, istenilen seviyeye ulaşmak için çok çalışılması gerektiğini; önemli ilim adamları yetiştirmede hala gereken noktaya gelinemediğini de itiraf etmiştir.

Fakat bütün bu eksikliklere rağmen Türk okullarının gerek eğitim ve gerekse Türk milleti için çalışacak insanlar yetiştirmek hususunda yabancı okullardan her zaman üstün olduğunu söylemiştir.

Ağaoğlu, bütün zengin ve kibar tabaka insanların çocuklarının yabancı okullara gittiğini; bu tabaka insanların bu okullara senede bin lirayı geçen paralar verdiklerini, Türk okullarına ise senede iki yüz lirayı vermekten çekindiklerini söylemiştir.²¹⁵

Türk insanının yukarıdaki ele aldığımız nedenlerden dolayı çocuklarını yabancı okullara göndermediğini belirten Ağaoğlu, bu durumun gerisinde yatan asıl noktanın iki tane olduğunu söylemiştir. O, bunun sebeplerinden birincisini taklitçilik olarak

²¹⁴ Ahmet Ağaoğlu, "Türk Maarif Cemiyeti", *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Şubat 1928, s. 1.

²¹⁵ Ahmet Ağaoğlu, "Milliyetçilik", s. 2. Ahmet Ağaoğlu, "Türk Maarif Cemiyeti", s. 2.

zikretmiştir. Buraya çocuklarını gönderen anne ve babalar, onları buraya niçin gönderdiklerini dahi bilmemektedirler. Sadece o ailenin çocuğu İngiliz, Amerikan ve Fransız okulunda okuyor densin diye çocuklarını bu okullara vermektedirler. Bu da o aileler için bir çeşit gurur ve iftihar vesilesidir.

Ağaoğlu'na göre ise ikinci sebep daha büyüktür ve ciddiyetle üzerinde durulması gerekmektedir. Bazı aileler çocuklarını buraya dil öğrensinler diye göndermektedir. Burada dil eğitimi alan çocuklar yabancı şirketlerde, bürolarda ve bankalarda çalışma imkanı kazanmaktadır.

Ağaoğlu'na göre bu sebeplerden birincisi geçicidir. Moda ve taklitten öteye gidemez. Her toplumda olduğu gibi bizim toplumumuzda da böyle durumlar devam edemeyeceğini ve zamanla ailelerin yanlış yolda olduklarını görececeklerini belirtmiştir.

İkinci sebep ise daha ciddi ve daha kalıcıdır. Bu üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Milli okulların zaman geçirmeden bu konu üzerinde durmaları gerektiğini belirten Ahmet Ağaoğlu, yabancı okullarla bu konuda mücadele etmek için Türk okullarının yabancı dil meselesini eğitim programlarına dahil etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bunun ise başlı başına milli bir eğitim oluşturma gayreti içinde olan bir millet için mümkün olmadığını söylemiştir.²¹⁶

Ağaoğlu işte bu esnada işin içine halkın girmesi gerektiğini, halkın Türk Maarif Cemiyeti'nin yanında Türk çocuklarına yabancı dil eğitimi veren yeni kurumlar oluşturmaları gerektiğini anlatmıştır.

²¹⁶ Ağaoğlu'nun bahsettiği bu hususları daha ayrıntılı incelemek için bkz. Ertuğrul, a.g.e, s. 256-314; Vahapoğlu, a.g.e, s. 110-125.

Ahmed Ağaoğlu, Türk Maarif Cemiyeti'nin böyle bir vazifeye halkı davet etmek için oluşturulduğunu belirterek, bu cemiyetin amacının Türk çocuklarının yabancı okullara gitmelerini engelleyecek tedbirleri almak olduğunu belirtmiştir.²¹⁷

Cumhuriyet devleti, Türk Maarif Cemiyeti'nin kurulması yanında bu yabancı okulların zararlı etkilerini en aza indirmek için onların din sömürüsü yapmalarını engellemiş, Türk lisanını, Türk tarihini okutmayı zorunlu kılmıştır.²¹⁸

3- Ağaoğlu'na Göre Sinemanın Eğitim Açısından Önemi

Ağaoğlu, batı toplumlarında vazifeye, verilen söze, prensiplere, doğruya, iyiye ve güzele bağlılığın onların medeniyetinin temel taşlarını oluşturduğunu söyler. Bizim toplumumuzda bu özellikleri kimsenin inkar etmediğini fakat uygulamada aynı hassasiyeti göstermediklerini anlatır.²¹⁹

Bunun yanında karşılıklı yardımın, birbirine acımanın, birbirini esirgemenin, birbirinin yardımına koşmaya hazır olmanın, birbirinin dertlerine, sıkıntılarına ortak olmanın millet olmanın ulaşacağı en son ülkü olduğunu ve böyle bir ülküye ulaşmak için insanların her alanda işbirliği yapmak mecburiyetinde olduklarını belirtir.²²⁰

Ağaoğlu insanlar arasında böyle bir ilişkinin ve bilincin oluşması için eğitim amaçlı filmlerin bir an önce hayata geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Böyle bir

²¹⁷ Ahmet Ağaoğlu, "Türk Maarif Cemiyeti", s. 2.

²¹⁸ Ahmet Ağaoğlu, "Milliyetçilik", s. 2.

²¹⁹ Ahmet Ağaoğlu, "İçtimai Muhasebe: Cemiyet Hayatımızda Noksan Prensipler", *Cumhuriyet*, 15 Mart 1935, s. 3.

²²⁰ Ahmet Ağaoğlu, "İçtimai Muhasebe: Özcülük ve Özgecilik", *Cumhuriyet*, 20 Kanun-ı Sani 1935, s. 3.

teşebbüs sadece Türk ailesiyle değil, onunla birlikte Türk toplumuyla, Türk devrimiyle ve Türk'ün geleceğiyle çok yakından ilgilidir.

Ona göre yapılan ve yapılacak olan devrimlerin her alanı için sağlam bir ahlak seviyesi gerekmektedir. Bu ahlak seviyesine ulaşmadan bu alanlarda yapılan çalışmalardan bir ürün elde etmek çok zor olacaktır. Bunun için Türk gençliği yetiştirilirken çok sağlam ve titiz adımların atılması gerekmektedir.

Sinemalarda gösterilen filmlerin gençlik üzerindeki etkileri herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Dünyada bu alanda tedbir almayan bir tek millet ve devlet kalmamıştır. Almanya, İtalya ve Rusya gibi diktatör ülkelerde bu tedbirler daha sert bir şekilde uygulanmaktadır. Fransa ve İngiltere gibi liberal ülkelerde ise, alman tedbirler gençliği bu gibi olumsuz etkilerden alıkoymaya yetecek seviyededir.

Ahmed Ağaoğlu bütün diğer konularda olduğu gibi sinema meselesinde de diğer milletlerden ve devletlerden çok geride olduğumuzu anlatmaktadır. O, milletleri ve devletleri bu yola sevkeden sebebin, sinema filmlerinin ahlak bakımından bozucu ve yıkıcı etkilerini göstermektedir.

Ağaoğlu'na göre normal olarak insan taklitçidir. Gençler ise bu duruma daha da uygundurlar. Onlar sinema sahnesinde gördükleri uygunsuz kadınların şehveti tahrik eden hareketleri; kocasına ihanet eden kadınları; uyuşturucu ve içki batağındaki gençleri ve çocuklarını aç bırakan anne-babaları gördükleri zaman bunlardan etkilenmekte; hatta bazıları onların yerine kendilerini koymaktadırlar.

Ağaoğlu istenildiği takdirde, sinemanın okullardan ve kitaplardan daha kuvvetli bir ilim ve ahlak eğitimcisi olacağını belirtmiştir. Atomların işlemelerini, mikropların yaşayışını, kimyasal olayların meydana gelmesini anlatan ve gösteren filmlerin kitaptan çok daha öğretici, faydalı ve yararlı olacağını vurgulamıştır. Bu konudaki tek bir filmin çocuğun zihnine ve ruhuna derin bir etki yapacağını da eklemiştir.

Bunun yanın da tarihi filmler, özellikle vatan ve insan sevgisini, topluluk için yapılan fedakarlıkları, büyük insanların çalışma tarzlarını,²²¹ zenginin fakire yardım etmesini, bilen bilmeyene anlatmasını, sağlıklı olanın hasta olana bakmasını anlatan filmlerin çocuklar üzerindeki etkileri aşikardır.²²²

Ağaoğlu Fransızların, milli eğitimde ve vatandaş yetiştirmede en ileri seviyeye ulaştıklarını söylemiştir. Eğitim amaçlı sinema filmlerinin planlanıp oluşturulması için Fransız Eğitim Bakanlığında sinema müdürlüğü kurduklarını anlatmıştır. Bu müdürlüğün görevinin ilmi, tarihi ve vatan sevgisini anlatan ve gösteren filmler yaparak; kız ve erkek öğrencilerin buraya gitmelerini sağlamak olduğunu belirtmiştir.

O, Türk Milli Eğitim Bakanlığı'nda da böyle bir müdürlüğün acilen kurulmasını istemiştir, fakat bu isteği gerçekleşmemiştir.²²³ Günümüzde bile Ağaoğlu'nun bu isteğinin gerçekleşmediğini görüyoruz. Milli eğitim bakanlığı her ne kadar bazı dersler için CD'ler hazırlasa yeterli sayıda değildir.

²²¹ Ahmed Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Sinema Meselesi", *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1935, s. 3.

²²² Ahmed Ağaoğlu, "Yeni Nesil Arasında: Hayır-Yardım İşleri", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1935, s. 3.

²²³ Ahmed Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Sinema Meselesi", s. 3.

4- Köy Mektebi ve Köy Öğretmenleri

Ağaoğlu'nun üzerinde durduğu bir diğer önemli konu da köy mektepleridir. Köy mektepleri çoktan kapanmış olmasına rağmen, kendi dönemi içerisinde, en çok tartışılan konulardan birisidir. Ağaoğlu bu hususta en çok faaliyet gösteren, Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan döneminde bu konuyla alakalı sadece bir tane makale yazmıştır.

Köy eğitimi meselesinin ilk defa II. Meşrutiyet döneminde ele alınmaya başladığını görüyoruz. Bu dönem aydınları Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu çöküntüden kurtulması için mutlaka tarıma ve ziraata önem verilmesi gerektiğini söylüyorlardı. Öğretmen okullarının köylere yakın yerlerde kurulmasını; burada tahsil gören öğrencilerin köy hayatını ve köy yaşamını öğrenerek mezun olmalarının önemine dikkat çekiyorlardı.²²⁴

İsmail Mahir, Ethem Nejat, Mustafa Şekip, Sabri Cemil ve Şemseddin Günaltay köy eğitimi için yukarıdaki görüşlerin dışında, bahsettikleri tarzda bir eğitimin batı ülkelerinde çoktan beri faaliyet gösterdiklerini söylediler de, bu düşüncelerini pratiğe geçiremediklerini görüyoruz.²²⁵

Köy hayatına göre öğretmen yetiştirmenin, köy eğitiminin gelişimi ve buna bağlı olarak ülkenin içinde bulunduğu geri kalmışlıktan ve sıkıntılı durumlardan kurtulması düşüncesi, Cumhuriyet yıllarında da artarak devam etmiştir. İkdam gazetesi başyazarı

²²⁴ Akyüz, a.g.e, s. 257.

²²⁵ Akyüz, a.g.e, s. 257-260.

Ahmed Cevdet, bu konunun üzerine ciddiyle gidilmesi gerektiğini belirten yazılar yazmıştır.²²⁶

İstanbul Üniversitesi Deneysel Psikoloji öğretim üyesi olan Ali Haydar Taner, Ahmed Cevdet'in görüşlerini daha da ilerleterek, köylere öğretmen yetiştirmek için şehirdeki öğretmen okullarından çok farklı ve daha basit tarzda eğitim veren köy okullarının kurulması gerektiği üzerinde durmuştur. Taner, üç yıl olarak tasarladığı bu okullara ilkokul mezunu köy çocuklarının alınmasını ve burada köy hayatına ait her türlü eğitimin uygulamalı olarak gösterilmesini istiyordu.²²⁷

Bu konuda görüş belirtenler sadece Türk aydınları değildir. Araştırma yapmak için Türkiye'ye davet edilen John Dewey, köy okullarında mutlaka köylünün ihtiyaçlarına, isteklerine ve beklentilerine uygun bir eğitim yapılmasının gerekliliği üzerinde duruyordu. Ayrıca bu köy okullarında ders verecek öğretmenlerin yetişeceği "köy öğretmen okulları"nın zaman geçirilmeden kurulması gerektiğini de belirtiyordu.

Dewey'in sunduğu rapordan bir yıl sonra Türkiye'ye gelen Almanya Ticaret ve Sanayi Bakanlığı müşaviri Dr. Alfred Kühne'nin sunduğu raporda da köy okullarıyla alakalı kısımların olduğunu görüyoruz. Ancak Kühne, Dewey'in aksine köy mektepleri için öğretmen okullarının kurulmasına gerek duymuyordu. O, sadece mevcut ilk

²²⁶ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank, 1996, s. 126-127.

²²⁷ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ank, 1982, s. 74.

öğretmen okullarında tarım ve ziraat derslerine eskisinden daha fazla dikkat edilmesini yeterli buluyordu.²²⁸

Köy mektepleri ve köy öğretmenleri konusunda yukarıdaki çalışmalar yapılırsa da ciddi olarak ilk köklü ve başarılı girişimler Mustafa Necati'nin Maarif vekilliği sırasında olmuştur.²²⁹ Necati'nin şahsi çabaları sonucunda 22 Mart 1926 tarihli ve 789 sayılı “Maarif Teşkilatına Dair Kanun” ile öğretmen okulları “İlk öğretmen okulları” ve “Köy öğretmen okulları” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Böyle bir ayırım sayesinde ilk defa köy öğretmen okullarının kuruluşu için hukuki bir zemin oluşmuştur.

Hukuki bir zemin oluşmasına rağmen, 1926 yılında bu okulların faaliyete geçemediğini görüyoruz. Ancak 1927-1928 öğretim yılında, üçer yıl süreli olmak üzere, biri Kayseri Zencidere, diğeri Denizli’de iki adet köy öğretmen okulu açılmıştır. 19 Teşrinievvel 1926 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bu okullar için bir talimatname yayınlamış, akabinde de “Köy Muallim Mektebi Müfredat Programını” neşretmiştir. Açıldığı yıl bu okullara tamamı erkek olmak üzere 133 öğrenci alınmıştır. Kız öğrencilerin köy öğretmen okullarına kabul edilmesi ise ancak 1929-30 öğretim yılında gerçekleşmiştir.²³⁰

Ancak köy öğretmen okullarının kurucusu sayabileceğimiz Mustafa Necati'nin ölümüyle birlikte var olan ılımlı havanın değiştiğini görüyoruz. Tabi buna sebep olarak, bu okullardan istenen başarının hemen yakalanamamasını da ekleyebiliriz. Neticede hem

²²⁸ Öztürk, a.g.e, s. 127; Ergün, a.g.e, s. 75.

²²⁹ Mustafa Necati 1925-1929 yılları arasında dört sene eğitim bakanlığı yapmıştır; Akyüz, a.g.e, s. 347.

²³⁰ Ergün, a.g.e, s. 75-77; Öztürk, a.g.e, s. 135; Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ank, 1948, s. 405-410.

araç gereç hem de öğretmen eksikliğinden dolayı başarısız olan yukarıda iki köy öğretmen okulu, 1932 ve 1933 yılında sırayla kapatılmıştır.²³¹

1932 yılında Halkevlerinin kurulmasının yanında, uzun süreler Türk Ocağı'nda “köycü doktor” olarak çalışan Reşit Galip'in Milli Eğitim Bakanı olmasıyla birlikte köycülük hareketinin ve tartışmalarının tekrar alevlenmeye başladığını söyleyebiliriz.²³² Reşit Galip bakan olduktan sonra, bakanlıkta bir “Köy İşleri Komisyonu” kurarak, köy öğretmen okullarında yetişecek öğretmenlerin hangi sıfatlara sahip olacağı üzerinde araştırmalar yaptırdı.²³³

Bu dönemde köy öğretmen okulları üzerinde araştırmalar yapan ve görüşler açıklayanlardan birisi de Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi'dir. Nadi'nin ele aldığı düşünceleri ile Ağaoğlu'nun az sonra ele alacağımız düşünceleri arasında bir paralellik söz konusudur. Nadi, köy öğretmen okullarının mutlaka köylülerin ihtiyacını giderecek ve onlara günlük hayatlarında yardım edecek bir eğitim programı takip etmesini istiyordu. Ayrıca her köye bir okul yapılması yerine birkaç köyü kapsayacak yatılı bölge okullarının açılması taraftarıydı.²³⁴

Mustafa Necati ve Resit Galip'ten sonra Milli Eğitim Bakanı olan Saffet Arıkan dönemi de köy mektepleri ve köy öğretmenleri için bir çok çalışmanın yapıldığı bir

²³¹ Ergün, a.g.e, s. 165-166.

²³² Reşit Galip 1932-1933 senesinde bir yıl eğitim bakanlığı yapmıştır; Akyüz, a.g.e, s. 347.

²³³ Öztürk, a.g.e, s. 138; Ergün, a.g.e, s. 166; Ayas, a.g.e, s. 408-409.

²³⁴ Yunus Nadi, “Köylerde İlk Tahsil Nasıl Olmalıdır?”, *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1932; “Köyde Mektep ve Onun Hocası”, *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1933; “İlk Tedrisat ve Onun Hocası”, *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1934; “Köy Mektepleri nasıl Olmalıdır?”, *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1934; “İlk Tedrisat ve Umumi Okutma”, *Cumhuriyet*, 11 Mart 1934.

dönemdir.²³⁵ Arıkan 1935 yılında bakan olunca İlköğretim genel müdürlüğüne vekaleten İsmail Hakkı Tonguç'u getirmiştir.

Hem Arıkan'ın hem de Tonguç'un bu dönemde yaptıkları en önemli çalışma köy öğretmen okulları yanında "eğitmen kurslarının" açılması olmuştur. Eğitmen kurslarında askerliğini çavuş olarak yapmış, okuma yazma bilen insanlar eğitilerek, kısa bir sürede, hem de çok az bir masrafla, köylere öğretmen olarak gönderilebiliyorlardı.²³⁶

1935 senesi içerisindeki bu tartışmalı ortamda Ağaoğlu'nun eğitim bakanı Saffet Arıkan'ın köy mektepleri ile ilgili bir toplantısına katıldığını kendisinden öğreniyoruz. Ağaoğlu bakanın köy mektepleri ile ilgili açıklamalarının çoğuna katılmamaktadır. O, bakanın aksine bu okullarla ilgili yapılmak istenen yeniliklerde nicelikten çok nitelik yönüne ağırlık verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Yani köy mektebinin kaç senelik ya da kaç sınıflık olmasını değil; köylünün bu okullardan nasıl istifade edeceğinin göz önüne alınmasını istemektedir.

Ağaoğlu hareket noktası olarak köylüyü ve köylünün çıkarlarını kabul ettikten sonra köy mekteplerinde yapılması gerekenleri iki başlık altında toplamaktadır. Bunlardan birincisi, köy mekteplerinde uygulanacak olan eğitim programının köylünün günlük olarak yaptığı işlerde kendisine yön verecek şekilde oluşturulmasıdır. Yani programlar oluşturulurken matematik, Türkçe, hayat bilgisi vb derslerden köylüye ihtiyacı kadar olan bilgiler anlatılmalıdır. Bu derslerle ilgili çok ayrıntıya girmek

²³⁵ Saffet Arıkan, 1935-1938 senesinde üç yıl eğitim bakanlığı yapmıştır; Akyüz, a.g.e, s. 347.

²³⁶ Öztürk, a.g.e, s. 140-149.

gereksizdir ve programdan kaldırılmalıdır. Geri kalan zamanda ise demircilik, kerestecilik ve ev yapımı gibi dersler verilmelidir.

İkincisi ise, köy mekteplerinde ders verecek öğretmenlerin köy hayatını bilecek ve köy hayatına yabancılik çekmeyecek şekilde yetiştirilmeleridir. Ağaoğlu şehir de yetişmiş ve şehirde eğitimini tamamlamış olan öğretmenlerin köye geldiğinde köy hayatına intibak edemediklerini, dolayısıyla bir an önce de köyden kaçmak için çareler aradıklarını söylemiştir.

Ağaoğlu köy enstitülerinin sadece devletine faydalı köylü yetiştirmekle kalmayacağını, bunun yanında devlet, ilim, fen ve sanat adamları da yetiştireceğini vurgulamıştır. Bunun için de köy mekteplerinde okuyan çocuklardan gelecek vaad edenler, öğretmenler ve müfettişler tarafından seçilecek ve bu öğrencilerin tüm eğitim masrafları devlet tarafından karşılanacaktı.²³⁷

Ağaoğlu'nun arzuladığı bu son amacın köy mekteplerinde gerçekleşmesi imkansızdı. Çünkü kendisi bu okullarda mümkün olduğu kadar, matematik ve Türkçe derslerinin az verilmesini istemektedir. Bu derslerle ilgili deyim yerindeyse yarım yamalak bilgiler öğrenen ve öğrendiği bilgileri ya unutan ya da birbirine karıştıran bu öğrencilerin başka okullarda öğrenimlerine devam etmelerinin mümkün olamayacağı aşıkardır. Dolayısıyla Ağaoğlu'nun bu düşüncelerinin kendi içerisinde tutarsız olduğunu söyleyebiliriz.

²³⁷ Ahmet Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Maarifte Yeni Esaslar; Kültür Bakanı İle Bir Mülakat", *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1935, s. 3; Ayrıca bkz. Ali Süreyya, "Ankara Mektupları: Köy Terbiyesi", *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1933.

Ağaoğlu'nun yukarıda bahsettiği iki temel noktadaki eksiklikler ise köy enstitülerinin kurulmasına kadar devam etmiştir. Hatta köy enstitüleri de bu ve benzeri eksiklikler dolayısıyla fazla uzun ömürlü olmamıştır.²³⁸

5- Ortaöğretim ve Eksiklikleri

Milli maarif konusunu ele alırken Ağaoğlu'nun öğrencilerin öğrendikleri bilgileri anlamadan, sadece körü körüne bu bilgileri ezberledikleri üzerinde durduğunu söylemiştik. Cumhuriyet döneminde ortaöğretim alanında da yine onun bu konu hakkında fikirlerini açıkladığını görüyoruz. Ancak bu dönemde öğrencilerin, bilgileri öğrenememesinin nedeni dilin anlaşılmazlığı değildir.

Dil sorunu Latin harflerinin kabulüyle sona ermiştir. Ancak onun yerine bu defa birinci sorun olarak eğitim programlarının aşırı derecede yüklü olması, ansiklopedik bilgileri içermesi; dolayısıyla birbirinden bağımsız ve gereksiz olan bu bilgilerin öğrencilerin isteklerini, ihtiyaçlarını ve günlük sorunlarını ortadan kaldıracak pratik çözümler getirememesi olarak görülmüştür.

Ağaoğlu bu gerçeği görerek yazısında bu nokta üzerinde durmuştur. Ders programlarının biyolojiden sosyolojiye, estetikten psikolojiye ve diğer bilimlere ait her türlü ayrıntıları ihtiva edecek şekilde hazırlandığına dikkat çekerek bu derece yoğun bir

²³⁸ Bkz. “Yeni Köy Öğretmenleri Vazifelerinin Başına Gittiler: Bir Öğretmen, Hazırladığı Çalışma Programının Ana Hatlarını Anlatıyor”, *Ulus*, 20 Son Teşrin 1936, s. 2; Yaşar Nabi, “Kültür Davamız ve Köy Eğitimcileri”, *Ulus*, 24 Mart 1937, s. 2; Akyüz, a.g.e, s. 338-342; Ayas, a.g.e, s. 411-413.

bilgi bombardımanı altında ezilen öğrencilerin hem derse, hem okula hem de öğretmene karşı yanlış tavırlar geliştireceğini söylemiştir.²³⁹

Hatta bu durumu çok ilginç bir örnekle de kuvvetlendirmek istemiştir. Osmanlı Devleti'nde yapılan, ıslahatlar konusuyla alakalı, kitaplarda yer alan bilgileri, bu kitapları hazırlayan kişilere sorulduğunda cevap veremediklerini dolayısıyla kendi hazırladığı bilgilerden haberi olmayan insanların bilemedikleri hususları öğrencilerin öğrenmelerinin imkansız olacağını belirtmiştir.²⁴⁰

Ağaoğlu'nun bu olumsuz durum karşısındaki çözüm önerisi de çok orjinaldir. O, programların uzun ve aşırı bilgiler içermesinin aksine, kısa ve öz olmasını istemektedir. Yani “çok olup temelsiz olmaktansa, az olup temelli olan bir program” anlayışından yanadır. Onun söylediği bu hususlar ölümünden sonra da uzun yıllar tartışılmıştır. Hala günümüzde bile eğitim programlarının gereğinden çok ansiklopedik bilgiler içerdiği bilinmektedir. Öğrenciler yine bu bilgilerin çoğunu anlamadan ya da anlamaya gerek duymadan ezberlemektedirler. İstemedi ya da sınıf geçmek zoruyla öğrendikleri bilgileri ise kısa bir süre sonra unutmakta ve bir daha hatırlamamaktadırlar.

Ağaoğlu'nun eğitim programlarındaki eksikliklerden sonra üzerinde durduğu ikinci sorun, ortaöğretimdeki eğitim anlayışının pratikten çok teorik düzeyde olmasıdır. Ağaoğlu ezberleme yolu ile öğretilen bilgilerin olaylar arasında düşünen, kafa yoran bireyler yetiştirmekten ziyade, ezberlediğini tekrar eden kişiler oluşturduğunu

²³⁹ Ahmed Ağaoğlu, “Hadiseler Karşısında: Mekteb ve İmtihan”, *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1935, s. 3.

²⁴⁰ Ahmed Ağaoğlu, “Hadiseler Karşısında: Maarifte Yeni Esaslar; Kültür Bakanı İle Bir Mülakat”, s.3

söylemiştir. Liselerimizde müspet ilimlerle yapılan öğretimin öğrenciyi faydasız ve ezici yüklerle yıpratmaktan başka çaresinin olmadığını belirtmiştir.

Ağaoğlu öğrencilere önce kendi milletine, kendi vatanına, kendi örf ve adetlerine ait bilgilerin verilmesini istemiştir. Hatta bu gerçeğe II. Meşrutiyet yıllarında yazdığı milli maarif konusunda da değinmiştik. Geçen uzun zamana rağmen onun bu konudaki düşüncelerinin değişmediğini görüyoruz. Ağaoğlu kendi vatanının dağlarını, ovalarını, denizlerini ve tarihi eserlerini öğrenmeyen bir öğrenciye Brezilya'nın, Amerika'nın ve diğer herhangi bir devletin benzeri özelliklerini öğretmenin bir anlamı olmayacağını söylemiştir.

Ağaoğlu öğrencilerin düşünen ve kafa yoran bireyler olmalarını sağlamak için ortaöğretimde “manevi ilim” dediği tarih, edebiyat, felsefe, mantık gibi derslere ağırlık verilmesini istemiştir. Hatta bu bilim dallarındaki fikir cimnastiğinin, pozitif bilim dallarından daha fazla yapılması gerektiği üzerinde durmuştur. Gerçektende bu alanda yapılan yetersiz ve yanlış bir eğitim insanların zihin dünyasını karmakarışık edebilir. Dünyaya, olaylara ve insanlara bakışını değiştirebilir. Ağaoğlu'nun da dediği gibi bu bilim dalları öğretilirken, anlamak, anlayarak yürümek ve ilerlemek esasa alınmalıdır. Öğrencilerin konuları anlayıp anlamadıklarına bakmak için de, tartışmaya ve tahlillere geniş yer ayrılmalıdır.

Ağaoğlu'nun yukarıda anlattığı sorunların oluşmasının temelinde, Meşrutiyet yıllarından Ağaoğlu'nun ölümüne kadar geçen sürede, kamuoyunda ortaöğretimden daha çok ilköğretim konusunun ele alınması yatmaktadır. Çünkü bu dönem aydınları

ilköğretimdeki sorunları halletmeden ortaöğretimdeki sorunları halletmeyi bir binaya orta yerinden başlamak olarak görüyorlardı. Dolayısıyla mesailerinin çoğunu öğretmen ve okul yönünden çok eksik olan köylere, köy ilkokullarına harcamışlardı.

Ağaoğlu yukarıdaki iki sorun dışında, bir diğer önemli sorun olan, öğretimdeki materyal eksikliği üzerinde durmuştur. Cumhuriyet döneminde bırakın materyali, öğrencilere ders verecek okulların ve öğretmenlerin olmadığını daha önce söylemiştik. Ağaoğlu bu gerçeği bir kere daha vurgulayarak, Galatasaray Lisesi dışında ortaokul ve liselerimizde gerektiği kadar laboratuvar, mineral ve bitki koleksiyonlarının olmadığını belirtmiştir.

Cumhuriyetin kurulması ile birlikte diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da kalkınmak için, dönemin maarif bakanları tarafından her türlü gayretin gösterildiği bilinmektedir. Yukarıda dediğimiz gibi öncelikle ilköğretimdeki sorunların giderilmek istenmesi yanında 1929 ekonomik buhranı da eğitim alanında istenen yeniliklerin yapılmasını engellemiştir. Aslında o dönemde eğitim alanında yapılmak istenen öncelikli hedef okulların sayısının artırılmasıydı. Bu nedenle okullarda uygulanacak eğitim programına, öğretim metodlarına ve araç gereçlere gereken önemin verilmediğini daha doğrusu verilemediğini söyleyebiliriz.

Ağaoğlu okullarımızda bulunan bir diğer eksikliğin de kütüphaneler olduğunu söylemiştir. Bu gerçeği anlatmak için batı ülkelerindeki her okulda iki tane farklı kütüphanenin olduğunu; bunlardan birinden öğrencilerin bir diğerinden de öğretmenlerin faydalandığını belirtmiştir. Ağaoğlu bu iki kütüphaneden konusu gereği daha çok

öğrencilerinki üzerinde durmuştur. Bu kütüphanelerin masallardan hikayelere, seyahatnamelerden popüler ilmi hikayelere kadar her türlü kitabı barındırdığını söyleyen Ağaoğlu, bu kitapların ortaokul birinci sınıftan lisenin son sınıfına kadar da öğrencilerin ilgi ve isteklerine göre onlara okutulduğunu ve okuduklarının öğretmenler tarafından dinlendiğini söylemiştir. Bunu vurgulamakla her yaştaki öğrencinin muhakeme gücünün artacağını ve öğretmenleriyle iyi ilişkiler kuracağını belirtmek istemiştir.

Ağaoğlu kütüphane eksikliğinin yanında dilimizle yazılmış kitapların azlığından da bahsetmektedir. O, orijinal eserlerin azlığı yanında tercüme çalışmalarına da gereken önemin verilmediğini; batı toplumlarında ise tercüme çalışması yapmak için yabancı dil bilenlerin sayısının arttığını ve böyle kişilerin teşvik edildiğini belirtmektedir. Ağaoğlu bu konuda yine Galatasaray Lisesini diğer okullardan ayırmaktadır.²⁴¹

Ağaoğlu'nun bahsettiği son iki sorun günümüzde büyük çoğunlukla geçerliliğini yitirmiştir. Artık her okulumuzda laboratuvar ve kütüphane vardır. Fiziki şartlar ve imkanlar açısından yeterli gelişmeler sağlansa da, ne yazık ki, öğrencilerimiz bu kütüphanelerden gereği gibi yararlanmamaktadırlar. Buna neden olarak hem öğrencilerin kitle iletişim araçlarından olumsuz etkilenmesini, hem anne ve babaların öğrencilere kötü örnek olmalarını, hem de öğretmenlerimizin bu konuya gereken önemi vermemelerini gösterebiliriz. Bahsedilen bu sorunun üstesinden gelinebilmesi için mutlaka öğretmenin, öğrencinin, ailenin ve okul yönetiminin birlikte hareket etmeleri gerekmektedir.

²⁴¹ Ahmet Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Mekteb ve İmtihan", s. 3.

6- Ahmed Ağaoğlu'na Göre Darülfünun, Öğretmen ve Öğrencileri

Ahmed Ağaoğlu'nun eğitim ile ilgili üzerinde en çok makale yazdığı konu Darülfünun'dur. Ancak Ağaoğlu bu yazılarında Darülfünun'un tarihi gelişimi hakkında bizlere bilgi vermemektedir. O, sadece 1933 yılında yapılan eğitim reformu öncesinde, buradaki eksiklikleri ve yapılması gereken yenilikleri açıklamakla yetinmektedir.

Biz hem Ağaoğlu'nun bu konudaki düşüncelerinin hem de üniversite reformuna olan ihtiyacın daha iyi anlaşılması için kısaca Darülfünun'un tarihi gelişimini ele almak istiyoruz. Tanzimat'ın ilanından sonra 1845 yılında toplanan “Geçici Maarif Meclisi”, İstanbul'da, uygun bir mekanda, 21 Temmuz 1845'de bir Darülfünun kurulmasına karar vermiştir.²⁴² Bu tarihte kurulmasına karar verilen Darülfünun, Unat'ın ifadesiyle “Müslim ve Gayri Müslim bütün Osmanlı vatandaşlarının yan yana okuyup yetişebilmelerini, yatılı bir okulun eğitim şartları içinde kazanacakları ortak bilgiler ve özelliklerle, batılılaşma yolunda olan devletin kamu hizmetlerinde yer almalarını sağlamak ve medreselerin dışında dini gelenek ve etkilerden uzak modern bir üniversite eğitimi yapmak amacını güdecekti.”²⁴³ Bu ifadeyi değiştirmeden aynen aktardık çünkü 1930'lu yıllarda Ağaoğlu ve dönemin aydınları bu ifadede belirtilen amaçların gerçekleştirilememesi nedeniyle bir üniversite reformuna ihtiyaç olduğunu söyleyecektir.

1845 yılında kurulması kararlaştırılan Darülfünun ancak 12 Ocak 1863 günü kendi adına yaptırılan binada, devrin ünlü paşalarının verdikleri serbest derslerle öğretim

²⁴² Emre Dölen, “Darülfünun”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İst, 1983, s.476.

²⁴³ Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ank, 1964, s. 49; Ayrıca bkz. Akyüz, a.g.e, s. 146.

hayatına başlamıştır.²⁴⁴ İki sene burada bu şekilde öğretim yapan Darülfünun, bilinmeyen bir nedenle Çemberlitaş'taki ahşap Nuri Efendi konağına taşınmıştır. Taşındıktan kısa bir süre sonra da içindeki bütün araç gereç ve kitaplarıyla birlikte yanmıştır.²⁴⁵

Darülfünun'un ikinci kez açılması için girişimlere, "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"nin kabul edilmesiyle başlanır. Bu girişimlerde Ağaoğlu'nun fikirlerinden etkilendiğini söylediğimiz Cemaleddin Afgani ve Hoca Tahsin Efendi'nin büyük rolü olmuştur. 1869 yılında yapılan bu ikinci girişim 1871 yılında sona erer. İkinciden sonra üçüncü kez 1874 yılında tekrar böyle bir girişim gerçekleşir, ancak 1882 yılında yine sona erer.²⁴⁶

Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin temelini oluşturan Darülfünun-ı Şahane ise (dördüncü girişim sonrasında) 1900 yılında kurulur. Bu tarihte (II. Abdülhamit döneminde), dördüncü defa böyle bir girişimin olmasında yüksek öğretim çağına gelmiş öğrencilerin, Osmanlı'daki yasağa rağmen, Avrupa'daki üniversitelere eğitim almak için kaçmalarının büyük etkisi olmuştur.²⁴⁷

Ağaoğlu'nun 1908 yılında İstanbul'a geldiği sırada Darülfünun'un adının ve programının bazı yerlerinin değiştirildiğini görüyoruz. Bu dönemde Darülfünun'un üniversiteleşmesi yönündeki ilk adımlar Emrullah Efendi tarafından atılmıştır. Onun gayretleriyle 1912 yılında çıkarılan "disiplin yönetmeliği"nde ilk kez "fakülte" kaydına

²⁴⁴ Koçer, a.g.e, s. 75.

²⁴⁵ Dölen, a.g.m, s. 476; Unat, a.g.e, s. 50; Akyüz, a.g.e, s. 147; Koçer, a.g.e, s. 76.

²⁴⁶ Unat, a.g.e, s. 51-52; Dölen, a.g.m, s. 476, Akyüz, a.g.e, s. 147-148.

²⁴⁷ Unat, a.g.e, s. 53; Akyüz, a.g.e, s. 206.

rastlanmaktadır. 1913-1914 yıllarından sonra ise kütüphaneler, laboratuvarlar ve enstitüler kurulmaya başlamış, sınıf usulü bırakılarak yerine sömestr usulü getirilmiştir. Ancak kuruluşundan bu zamana kadar yapılan tüm alışmalar Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte çok gerilemiş adeta bir duraklama dönemine girmiştir. Hatta 1933 yılındaki niversite Reformu'na kadar geçen sürede ilk defa yabancı uzmanlardan yararlanma yoluna bu dönemde başlanmıştır.²⁴⁸

Maarif Nazırı şükrü Bey'in şahsi çabaları neticesinde 1915-1916 yıllarında Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan ğretim yeleri gelmiştir. Ancak bu ğretim yeleri dil sorunu nedeniyle enstitüler ve laboratuvarlar dışında verimli bir çalışma yapamamışlardır.

Cumhuriyet döneminde aynı çözüm yolunun tekrar denendiğini görüyoruz. 1924 yılında Maarif Vekaleti, Darülfünun'un için Avrupa niversitelerinden yabancı Profesörler getirileceğini, bu nedenle Darülfünun'un hangi alanlarda yabancı ğretim elemanına ihtiyaı olduğunu belirlemesini ister. Darülfünun yetkilileri incelemeleri sonucu 1925 yılında 13 yabancı profesör ve 3 tanede teknisyene ihtiyaı olduklarını, eğitim bakanlığına iletmişlerdir. Bakanlık bu yıl içerisinde Belçika, Fransa ve İsviçre'den istenen sayıda ğretim elemanı getirmiştir ancak yine istenen başarı sağlanamamıştır. Bu son girişimden sonra 1930'lu yıllara kadar benzeri faaliyetlerin olmadığını görüyoruz.²⁴⁹

²⁴⁸ Ergün, a.g.e, s. 138; Akyüz, a.g.e, s. 236-237; Dölen, a.g.m, s. 476-477.

²⁴⁹ Dölen, a.g.m, s. 477; Ergün, a.g.e, s. 139; Akyüz, a.g.e, s. 310.

1930 senesinden itibaren Darülfünun'la ilgili tartışmalar yeniden kamuoyunda ele alınmaya başlanmıştır. Tartışılan konuların üç başlık altında toplandığını söyleyebiliriz. Birincisi Darülfünun'da ders veren hocaların akademik niteliklerinin yetersiz ya da çok sınırlı olmasıdır. İkincisi Darülfünun'un yapısı itibariyle fakülte mi mektep mi olduğudur. Üçüncüsü ise Darülfünun'un kuruluşundan beri yapılan yeniliklerle ulaşılmak istenen eğitim kalitesiyle alakalıdır.²⁵⁰

Yukarıdaki tartışma konularına baktığımız zaman, Darülfünun'un kurulmasından bu yana devam eden yanlış bir uygulamanın halen varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz. 1933 yılındaki üniversite reformuna kadar Darülfünun'la ilgili yapılmak istenen yeniliklerinin çoğunun, bu kurumun fiziki durumuyla ilgili olduğunu görüyoruz. Yani daha çok bu kurumun nerede kurulacağı, kaç katlı, kaç sınıflı olacağı, hangi bölümün hangi binada yer alacağı gibi sorunlara öncelik verilmiştir. Bunun aksine eğitim programının nasıl oluşturulacağı, derslerde hangi öğretim metod ve tekniklerinin uygulanacağı, ders veren hocalarda ne gibi özelliklerin aranacağı konuları ise hep geri planda kalmıştır.

Ağaoğlu 1933 yılında yazdığı yazısında, gündemdeki tartışmalara değinerek, son zamanlara kadar memlekette yüksek bir kültürün oluşmaması, bir ilim çevresinin bulunmaması, bir çok hocaların akademik meslekten yetişmemesi; lisan bilmemeleri ve Avrupa'da tahsilleri sırasında akademik kariyere göre hazırlanmamaları; geçimlerini temin edebilmek için bütün vakitlerini Darülfünun hocalığına ayırmamaları, ara sıra

²⁵⁰ Ergün, a.g.e, s. 139.

yazdıkları eserlerinin (ders kitapları hariç) satılmaması gibi nedeler yüzünden Darülfünunun ilim yapan ve ilim kaynağı olan bir yer haline gelmediğini söylemiştir.²⁵¹

Ağaoğlu bu durumun bir nedeni olarak da, derslerde uygulanan öğretim metod ve tekniklerinin sadece “takrir”i içerdiğini, dolayısıyla derslerde hakim olan tarafın öğretmenler, pasif olan tarafın ise öğrenciler olduğunu; öğrencilerin öğrendikleri bilgileri hiçbir zaman uygulayama fırsatı yakalayamadıklarını göstermektedir.

Bunun yanında o, “Darülfünun’un muhtelif medreselerden, meslek mekteplerinden mürekkep bir tedris yeri” olduğunu söyleyerek bu kurumu bir fakülteden çok mektebe benzetmiştir.

Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi’nin de, Ahmed Ağaoğlu’nun görüşlerine benzer görüşler ileri sürdüğünü görüyoruz. Nadi de Ağaoğlu gibi Darülfünun’un kuruluş amacının ülkede bir ilim ve kültür havası oluşturmak olduğunu, ancak kuruluşundan bu yana bu amacını gerçekleştiremediğini, aksine hep yerinde saydığını ve gerilediğini belirtmiştir. Hatta Nadi, yeni temeller üzerine kurulan yeni Türk devletinin gençliğinin, bu geri kalmış eğitim müessesesinde yetişmemesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁵²

Nadi, yukarıdaki görüşlerine ilaveten, Darülfünun’un hem milletin, hem de zamanın şartlarından haberdar olmadığını, burada verilen eğitimle Türk gençlerinin

²⁵¹ Ahmed Ağaoğlu, “Üniversite ve Talebesi”, *Akın*, 26 Haziran 1933, s. 1.

²⁵² Yunus Nadi, “Yeni Bir Meşale İstanbul Üniversitesi”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1933, s. 1;

hiçbir zaman araştıran, inceleyen ve okuyan bireyler haline gelemeyeceklerine de dikkat çekmiştir.²⁵³

Kazım Nami de Darülfünun'un yeni kurulan devletin ihtiyaçlarına cevap veremez hale geldiğini, bunda hem ders veren hocaların kapasitelerinin yetersiz olması, hem öğretim şeklinin sadece takrir metodunu içermesi, hem de öğrencilerin yeteri kadar araştırmaya, incelemeye sevk edilmemesinin payını olduğunu söylemiştir.²⁵⁴

Peyami Safa, Alaaddin Cemil ve Üniversite Rektörü Neşet Ömer'in de, Ağaoğlu, Nadi ve Nami'yle aynı görüşte olduklarını, yani Darülfünun'un yeni bir reforma ihtiyaç duyduğunu ancak bu reformun dış şartlardan çok içerik olarak, nitelik olarak yapılmasını dile getirdiklerini görüyoruz.²⁵⁵

Ağaoğlu yukarıda söylediği olumsuz nedenlerden dolayı, memleketin yeni bir üniversiteye ihtiyaç duyduğunu ve bu ihtiyacın memlekette hakiki bir ilim yeri oluşturacağını; üniversite programının da takrirden araştırmaya dönüşeceğini, Darülfünunun ıslahının ilkokul, ortaokul ve liselerin ıslahı anlamına geleceğini vurgulamıştır.²⁵⁶

Ağaoğlu'nun ve dönemin bir çok aydınının eksikliklerini söylediği Darülfünun'un kapatılması ve yeni Türk üniversitesinin kurulması 2252 nolu kanunun birinci

²⁵³ Yunus Nadi, "Darülfünun'umuzun Islahı Etrafında", *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1933, s. 1.

²⁵⁴ Kazım Nami, "Yeni Türk Üniversitesinin Eşiğinde", *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1933, s. 1.

²⁵⁵ Peyami Safa, "Bana kalırsa Üniversite", *Cumhuriyet*, 20 Teşrin Sani 1933, s. 3; Alaaddin Cemil, "İstanbul Üniversitesi", *Cumhuriyet*, 18 Teşrin Sani 1933, s. 1; Neşet Ömer, "Darülfünun'dan Üniversiteye", *Cumhuriyet*, 29 Teşrin Evvel 1933, s. 3.

²⁵⁶ Ahmet Ağaoğlu, "Üniversite ve Talebesi", s. 2. Ahmet Ağaoğlu, "Maarifimizin Islahı", *Akın*, 21 Haziran 1933, s. 1.

maddesiyle yapılan üniversite reformu sonucunda gerçekleşmiştir. 2 Ağustos 1933 yılında gerçekleşen reformla Darülfünun'un 151 kişilik kadrosunun 59'u yeni kurulan üniversitesinin kadrosuna alınmış, 92 kişi ise kadro dışı bırakılmıştır. Hukuk Anabilim dalında öğretim üyesi olarak çalışan Ahmet Ağaoğlu da tasfiye edilenlerden birisidir.²⁵⁷

Ağaoğlu üniversite reformu yapıp kendisi de dışarıda kalınca, kısa süreli de olsa, bir fikir karmaşası yaşamıştır. Çünkü yapılan üniversite reformu sonucunda, kendisi de dahil olmak üzere, 92 kişinin kadro dışı bırakılmasını anlamadığını söylemiştir. Halbuki bu reform yapılmadan önce Darülfünun'daki hocaların çoğunun akademik niteliklerden yoksun olduklarını ve yerlerine yeni hocaların alınması gerektiğini kendisi istemekteydi.

Ağaoğlu eski üniversitenin kadrosunun çoğunun değiştirilip, yerlerine batıdan gelen ilim adamlarının alınmasının, bu kişilerle öğrenciler arasındaki iletişimi zorlaştıracağını belirtmiştir. Ağaoğlu'nun yönetimdeki liberal görüşlerine paralel olarak, yapılanların üniversitedeki özgür ortamı yok ettiğini, özgür ortam olmadığı zaman bilimsel gelişmenin de olmayacağını belirtmiştir.

Ağaoğlu, tasfiyede yapılan yanlışlıklara rağmen eski hocaların bir kısmının yeni üniversiteye bağlı olmasının ve çalışmalarına izin verilmesinin de sevindirici olduğunu,²⁵⁸ üniversitenin çerçevesinin çok geniş ve esaslı kurulduğunu, bu çerçevenin içini doldurmak için de devamlı bir şekilde çalışılması gerektiğini vurgulamıştır.²⁵⁹

²⁵⁷ Ahmet Ağaoğlu, "Yeni Üniversitenin Kadrosu", *Akın*, 1 Ağustos 1933, s. 5. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağaoğlu, "Yeni Üniversitenin Kadrosu", *Akın*, 1 Ağustos 1933, s. 1, Ahmet Ağaoğlu, "Üniversitenin Kadrosu Bugün Belli Olacak", *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1933, s. 6.

²⁵⁸ Ahmet Ağaoğlu, "Fransa ve Faşistlik", *Akın*, 4 Ağustos 1933.

²⁵⁹ Ahmet Ağaoğlu, "Üniversite Teşkilatı", *Akın*, 2 Ağustos 1933.

Ahmed Ağaoğlu, Bismark'ın Sedan zaferinden sonra Reichstag'da söylediği bir nutukta, Alman milletini bu hale getiren ve zaferi kazandıran yegane sebep olarak öğretmenleri göstermesini, ele alınması gereken en önemli mesele olarak görmüştür. Ve bizim milletimizi de aynı duruma getirecek olan kimselerin öğretmenler olduğunu söylemiştir.²⁶⁰

Ağaoğlu, anne ve babalarımızın bizi en zor idare edilebileceğimiz çağda, şuur ve aklımızla hareket etmeyi öğrenmeden, öğretmenlerin kucaklarına attıklarını; öğretmenlerin ise aklımızla, kalbimizi besleyerek bizi hayata, hayatta tutunacağımız yollara hazırladıklarını anlatmıştır.²⁶¹

Bu kadar öneme sahip olan öğretmenlerin o dönemdeki durumları gerçekten bir çok olumsuzlukları içermekteydi. Gerek üniversite, gerek diğer eğitim kurumlarında çalışan öğretmenlerin bir çoğu geçim sıkıntısı içindeydiler. Maaşlarını alamıyorlar, eğitim kurumlarında istedikleri ders araç gereçlerine ulaşamıyorlardı.

Ağaoğlu böyle kötü şartlar içerisinde olan öğretmenlerin çocuklarımızı istenilen şekilde yetiştirmelerinin, onlara gerekli olan his ve duyguları vermelerinin imkansız olduğunu söylemiştir.

Ağaoğlu'nun aşağıdaki sözleri de bu hususu tamamlayıcı niteliktedir:

“Devlet görevlileri öğretmenlerimizin bu kötü durumlarını ortadan kaldıracak çalışmaları bir an önce yapmalıdırlar. Unutulmamalıdır ki, beldelerin imarı daima sağlam çalışan ellere muhtaçtır. Bu dimağlar ve ellerin yetiştirilmesi hesabına yapılacak

²⁶⁰ Ahmet Ağaoğlu, “Her Şeyden Evvel Muallim”, *Akın*, 1 Haziran 1933, s. 1.

²⁶¹ Ahmet Ağaoğlu, “Muallim ve Talebe”, *Cumhuriyet*, 4 Birinci Teşrin 1935, s. 2.

herhangi bir imar teşebbüsü zevale mahkumdur! Sağlam dimağlarla çalışkan elleri ise yalnız huzuru ve kafası yerinde olan muallimler yetiştirebilir”²⁶² diyerek öğretmenlere gereken önemin verilmesini istemiştir.

O yıllarda Ağaoğlu’nun çok önem verdiği öğretmenlere Samsun’da, İzmir’de ve İstanbul’da suikastler yapılmaktaydı. Neticesinde öğretmenler öğrencilerden çekinmekte, okullarda ise ne disiplin, ne okuma, ne ahlak, ne de vazife hissi kalmaktaydı. Ağaoğlu bu durumu hiçbir zaman anlamadığını söyler ve böyle olayların Türk toplumu içinde yayılmasına da bir anlam veremez.

Türk insanlarının en büyük faziletlerinden birisi de öğretmenlere hürmet, bağlılık ve samimiyet beslemeleridir. Fakat son zamanlarda yapılanların olayların tam tersi olduğunu vurgulayan Ağaoğlu bu durumun bazı sebeplerinden bahseder.

Bunlardan birincisi, okul yönetimi, öğretmen ve öğrenci arasındaki ilişkilerde fazla gevşek davranılmasıdır. Ne müdür, ne de öğretmen öğrenciler karşısında fazla yetkiye sahip değildi. Çünkü öğrenci, isterse öğretmenler kurulu tarafından verilen bir cezayı eğitim müdürlüğüne şikayet ederek ortadan kaldırabiliyor, bir nevi temyize götürebiliyordu. Bu ise cezaların haftalarca ve aylarca uygulanmasını geciktiriyordu.

İkinci sebep ise, okul ile aile arasındaki ilişkilerin kopuk olmasıydı. Ağaoğlu okulların başka milletlerin aksine aileyle hiç alakadar olmadığını söylemektedir. Okul ailede neler olduğunu bilmez, aile de okulda neler olduğunu bilmezdi. Genelde bu iki kurum birbirlerinin yaptığı etkiyi silmekteydi. Aile okulun, okul da ailenin etkisini

²⁶² Ahmed Ağaoğlu, “Her Şeyden Evvel Muallim”, s. 1.

silmekteydi. Baba ve annelerin okuldan beklentileri çocukları okusun okumasın her sene çocuklarının sınıfı geçmesiydi. Bu da anne ve babaların çocuklarını her zaman öğretmene karşı haklı görmelerine neden oluyordu.

Okulun anne ve babalardan beklediği şey ise, ebeveynlerin taksitleri zamanında ödemeleri ve çocukların okul dışında yaptıkları hareketleri üstlenen bir vasi olarak görülmeleri idi.

Ağaoğlu okulla ailenin senede bir kere bir araya geldiğini bunun da derslerin bitiminde yapılan eğlence ve gösterilerde olduğunu ve burada da kesinlikle yukarıda bahsedilen sorunların dile getirilmediğini anlatmaktadır.

Taklit ettiğimiz topluluklarda durumun ise çok farklı olduğu bilinmektedir. O, toplumlarda okul ile aile öğrenci üzerinde ortak çalışmaktadırlar. Aile okulun öğrenciden ne istediğini, okulda ailenin öğrenciden ne istediğini bilmektedir. Aile öğrencinin okul dışındaki eksikliklerini gidermeye ve bunları okul yönetimine bildirmeye, okulda öğrencinin okul içindeki davranışlarını ve eksikliklerini aileye bildirmeye çalışmaktadır.

Ağaoğlu, batıdan aldığımız hususların körü körüne değil kendi şartlarımızı da dikkate alarak uygulamamız gerektiği üzerinde önemle durmuştur. Bu şartın göz önüne alınmamasının nelere sebep olduğunun herkes tarafından bilindiğini fakat bu durumdan da vazgeçilmediğini söylemektedir.²⁶³

²⁶³ Ahmed Ağaoğlu, “Muallim ve Talebe”, s. 2.

Ağaoğlu, Darülfünun meselesinde halledilmesi gereken konulardan birinin de öğrenci olduğunu söyleyerek şu soruyu sorar: “Darülfünun, dolayısıyla üniversite talebesi nasıl olmalıdır?”

Yüksek tahsil için üniversiteye ilim öğrenmeye ve ilim yapmaya gelecek öğrenci öncelikle buna müsait olmalıdır. Üniversiteler liselerin tek alternatifi olmamalıdır. Çünkü Türkiye gibi ülkelerde lise mezunlarına çok ihtiyaç vardır. Yani lise mezunlarının üniversiteden evvel başvurabilecekleri bir çok yüksek meslek okulları bulunmaktadır. Ağaoğlu lise gençlerinin bazılarının bu meslek liselerinde eğitim görmeleri sonucunda memleket için daha faydalı hale geleceğini söyler.

Ağaoğlu’nun üzerinde durduğu bu nokta bugün kamuoyunda hala tartışılmaya ve gündemdeki bir numaralı yerini korumaya devam etmektedir.

Üniversiteye gelecek gençler, bilgi öğrenmekten ziyade, ilim yapmak ve bunu öğrenmek için üniversiteye geldiklerini unutmamalıdır. Bu ise zeka, vakit ve para ile olur. Ağaoğlu vakti, parası ve okumaya hevesi olmayan öğrencilerin üniversiteye başvurmamasını istemektedir.²⁶⁴

Ağaoğlu şimdiye kadar Darülfünuna her türlü öğrencinin geldiğini ve öğrenci seviyesinin yüksek olmadığını; birçok dersin nazari olmadığı ve daha çok bilgi (malumat) ye dayandığı için Darülfünunu okumanın her öğrenci için kolay olduğunu ve üniversitenin araştırma esasını temele koyduğu zaman öğrencinin eskisine nazaran azalacağını fakat kalitesinin yükseleceğini söylemiştir. Ağaoğlu Darülfünun öğrencisini

²⁶⁴ Ahmed Ağaoğlu, “Üniversite ve Talebesi”, s. 1.

üç kategoriye ayırmaktadır. Birinci kategoride, hakiki öğrenci, yani okul dışında başka işle meşgul olmayan öğrenci vardır. İkinci kategoride, hayatını kazanmak için okul dışında bir işle meşgul olan öğrenci vardır. Üçüncü kategoride ise, Darülfünun eğitimi kendisini yeteri kadar meşgul etmediği için okul dışında paralı ve parasız herhangi bir işle meşgul olan öğrenci bulunmaktadır.

Ağaoğlu kendisi de Darülfünunda hocalık yaptığı için, meslektaşlarının çoğunun buraya gelen öğrencilerin fakir ve okul dışında çalışmaya ihtiyacı olan ailelerden geldikleri görüşünde oluğunu belirtir. Fakat okula gelen öğrenciler üzerinde herhangi bir anket yapılmadığını ve kendisinin bu görüşe katılmadığını söyler. Batıda ‘workstudent’ denilen öğrencilerin Darülfünunda da bulunduğunu belirten Ağaoğlu, böyle durumda olan öğrencilerin batıda yapıldığı gibi eğitim sürelerinin uzatılarak onların da öğrenim görmelerine olanak sağlanması gerektiği üzerinde durmaktadır.²⁶⁵

7- İslamiyet’te Kadın Hakkı ve Eğitim

Ağaoğlu kadınların uzun zamandan beri topluluk içindeki ve ailedeki yerinin tartışıla geldiğini, bu sürecin başlangıçtan günümüze hep iyiye doğru giderek arttığını söylemiştir.²⁶⁶

Ağaoğlu, Arapların İslamiyet’ten önceki yaşam tarzlarını incelemeyen, Araplar arasında olduğu kadar, onları çevreleyen milletler arasında bu devirde yaşayan kadınların durumunu anlamadan, İslamiyet’in kadın haklarıyla ilgili getirdiği yenilikleri ve Hz.

²⁶⁵ Ahmet Ağaoğlu, “Üniversite ve Talebesi”, s. 2.

²⁶⁶ Ahmet Ağaoğlu, “Hadiseler Karşısında: Kongre Münasebetiyle 1”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1935, s.3.

Muhammed'in genelde kadınlar, özelde ise Arap kadınlarıyla ilgili yaptığı çalışmaları anlamının mümkün olmayacağını söylemiştir.²⁶⁷

Ağaoğlu'nun söylediği gibi İslamiyet'ten önce Arabistan'da ve diğer ülkelerde kadının durumu çok kötüydü. Kadın ile köle arasında fark yoktu. Kadının ne evinde ne de toplum içinde bir yeri ve hukuku mevcut değildi.²⁶⁸ Arabların bazıları kızlarını diri diri toprağa gömerlerdi. Poligami en yüksek dereceye varmıştı. Kadınlar ne kocalarının ne de akrabalarının mirasından pay alamazlardı. Kız babaları, kızları hakkında istedikleri kararı alabiliyorlar; daha küçükken bile onları istedikleri kimselerle nikahlayabiliyorlardı.²⁶⁹

Ağaoğlu böyle bir durumda İslamiyet'in ve onun yüce Peygamberi Hz. Muhammed'in geldiğini, Arabistan'da bir nur gibi parladıklarını; Peygamberin daha ilk günlerden itibaren büyük bir samimiyetle, çevresindeki kadınlarla ilgili yapılan barbarca adetlere karşı mücadele içine girdiğini belirtmiştir. Koruyucusu olmayan kadınların, yetim kızların, memleketinden ayrılmış garip kişilerin durumu kadar Hz. Muhammed'i ve O'nun duygulu yüreğini acıtan ve isyan ettiren bir nedenin bulunmadığını vurgulamaktadır.²⁷⁰

Ağaoğlu, kadının Araplar arasındaki durumunun Kur'an'dan da öğrenilebileceğini vurgulamış²⁷¹ ve Kur'an'da kadınlardan, gariplerden ve kimsesizlerden bahseden

²⁶⁷ Ahmet Ağaoğlu, *İslamlıkta Kadın*, Nebioğlu Yayınevi, İst, 1960, s. 24.

²⁶⁸ Ahmet Ağaoğlu, "İçtimai Muhasebe: Ocak Ülküsü", *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1935, s. 3.

²⁶⁹ Ahmet Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Kongre Münasebetiyle 2", *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1935, s.3.

²⁷⁰ Ahmet Ağaoğlu, *İslamlıkta Kadın*, s. 27.

²⁷¹ Ahmet Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Kongre Münasebetiyle 2", s. 3.

ayetlerin insanı diğer ayetlerden daha fazla etkilediğini ve daha canlı bir üslupla yazıldığını söylemiştir.

Kur'an'da başlı başına kadınlardan bahseden Nisa Suresi'nin de bulunduğunu belirten Ağaoğlu, bu surenin: "Ey insanlar! Sizi aynı maddeden yaratan, ondan da eşini yaratan ve ikisinden de bir çok erkekler ve kadınlar üretilen yaratan Allah'tan korkunuz!"²⁷² ayetiyle başlamasının o dönemin puta tapan insanı için, onun bütün geleneklerini, göreneklerini, anlayışlarını, dünya görüşünü alt üst eden korkunç bir yenilik, başlı başına bir inkılap niteliği taşıdığını önemle vurgulamıştır.²⁷³

Ağaoğlu Araplar ve onların dışında topluluk olarak kadına gereken önemi verenlerin Türkler olduğunu; Türklerin Doğu aleminde ve İslamiyet'in içinde, kadınlığa karşı aldıkları bu güzel tavra karşı asla şaşılmanması gerektiğini belirtmiştir.²⁷⁴

Ona göre Türkler kadına daima hürmet edegelmiş, başka milletler kadını her çeşit hukuktan mahrum bırakırken, köle halinde yaşatırken, Türkler onu kendilerine arkadaş yapmış, ailede mevkilerini yükseltmiş, haklarını tanımış ve hatta devlet işlerinde onlara yer vermiş bir millettir.²⁷⁵

Ağaoğlu kadın hakları ve onların eğitimi konusundaki olumlu gelişmelerin İslamiyet'in gelişiyle birlikte arttığını söylemekte, kadının gelişmesi ve eğitimiyle ilgili

²⁷² Bu ayetin tamamı ise şöyledir: "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize hürmetsizlikten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'ın ve akrabasının haklarına riayetsizlikten de sakının. Allah şüphesiz hepinizi görüp gözetmektedir." (Nisa 4/1).

²⁷³ Ahmed Ağaoğlu, *İslam'da Kadın*, s. 28.

²⁷⁴ Ahmed Ağaoğlu, "Hadiseler Karşısında: Kongre Münasebetiyle 2", s. 3.

²⁷⁵ Ahmed Ağaoğlu, "Bir Kanun Münasebetiyle", *Akın*, 8 Haziran 1933, s. 1.

süreci de dört döneme ayırmaktadır. Birinci dönem Hz. Muhammed'den Emevilerin gelişine kadar sürer. İkinci dönem, Emevilerden, Türk hakimiyetinin kuruluşuna kadar devam eder. Üçüncü dönem, Türk hakimiyeti dönemidir. Dördüncü dönem ise, kadının kesin olarak düşüşü dönemidir.²⁷⁶

Ağaoğlu İslamiyet'in ilk devirlerindeki kadınların eğitiminin peygamberin kendisi ve eşleri tarafından yapıldığını söylemektedir. O, dönemin tipik kadını olarak Hz Fatma'yı örnek alır. Hz Fatma'nın uysallığının, yumuşak başlılığının, faziletinin, çevresi üzerindeki sosyal tesirinin onu her dönemin ideal kadını haline getirdiğini vurgulamıştır.

Ağaoğlu, Hz. Fatma'nın evinin avlusunda veya camide, kadın, erkek topluluklara sık sık vaazlar verdiğini, onları bilmedikleri konularda aydınlattığını belirtmiş; bu vaazların, verdiği örneklerin Medinelilerin gelenek ve ahlakları üzerinde büyük bir etki yaptığını söylemiştir. Bu şekilde hareket eden Medineli kadınların daha sonra, halifenin veya onun görevlendirdiği kişilerin vaazlarını dinlemeye gittiklerini, din bilgisi ve şeriat hükümlerini öğrenmeye çalıştıklarını; bunun sonucunda da hiç kimsenin yardımına ihtiyaç duymaksızın kendi çocuklarını eğitmeye başladıklarını anlatmıştır.²⁷⁷

Ağaoğlu gelişmenin ikinci evresinde yani Emevi ve Abbasi dönemlerinde kadının daha aydın, daha gelişmiş haklara sahip olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: "Emeviler zamanında Müslüman kadını erkelerle aynı şartlar içinde tahsil ve terbiye görmekte idi. O devrin kadınları yalnız kanun, din, gelenek öğrenmekle kalmıyorlardı,

²⁷⁶ Ahmed Ağaoğlu, *İslamîlikta Kadın*, s. 36.

²⁷⁷ Ahmed Ağaoğlu, *İslamîlikta Kadın*, s. 39-40.

ayrıca şiir, edebiyat, güzel konuşma, kaligrafi de okuyorlardı. Umumiyetlerle bütün bilgi dalları, o devir kadınlarının ilgi ve çalışma konusunu teşkil ediyorlardı.”²⁷⁸

Ağaoğlu kadınların Abbasiler döneminde de eskiden oldukları gibi toplum içinde seçkin bir rol oynamaya devam ettiklerini, hukuk ve ilahiyat öğrenimi gördüklerini, evlerde ve medreselerde ders verdiklerini belirtmiştir.²⁷⁹

Bu dönemde kadınların eğitimin yine kadınlar tarafından yapıldığını görmekteyiz. Bilgi bakımından ileri düzeyde olan bu kadın öğretmenler özellikle zengin aileler tarafından tercih edilmekteydi. Böyle öğretmenler tarafından eğitilen kadınlar ilk olarak okuma yazma, müzik ve davranış kurallarını öğrenirlerdi. Sonra derece derece gramer bilgisini, şiir yazmayı ve diğer konuları öğrenmeye devam ederlerdi. Bunun yanında sık sık bilginlerden kurulu jürilerin huzurunda kafiye düşürmek veya soyut konular üzerinde tartışma yapmak gibi yarışmalara girerlerdi.

Ağaoğlu bütün bu olumlu gelişmelerin yanında zamanla, böyle ilim meclislerinin toplanmasının aileler için hem külfetli hem de sıkıcı hale geldiğini (çünkü ev ahalisi gelecek olan misafirleri her an karşılamak ve evin düzenini her an tertipli tutmak hususunda sıkıntıya girmişlerdi), bu yüzden kadınların buna çare olarak Suriye ve İranlılar gibi salonlarında paravanlar oluşturdıklarını zamanla erkeklerin katı tutumuyla da bu paravanların kalınlaştığını, iki cinsi ayıran bir engel haline geldiğini söylemektedir.²⁸⁰

²⁷⁸ Ahmed Ağaoğlu, *İslamîlikta Kadın*, s. 40.

²⁷⁹ Ahmed Ağaoğlu, *İslamîlikta Kadın*, s. 42.

²⁸⁰ Ahmed Ağaoğlu, *İslamîlikta Kadın*, s. 43.

Ağaoğlu Türklerin İslamiyet'ten önce kadına ve kadın haklarına verdikleri önemin onların İslamiyet'i kabul etmelerinden sonrada devam ettiğini belirtmiştir. Türklerin eğitime son derece önem verdiğini; korkunç ve gaddar olarak gördüğü Timurlengin bile bütün çocuklarının eğitim dostu olduğunu ve bunların her yerde okullar, kütüphaneler, rasathaneler yaptırdıklarını; bilginleri koruyup teşvik ettiklerini vurgulamıştır.

Selahaddin Eyyubi'nin Sittü'l Şam (Şam'ın Hanımı) ünvanını taşıyan karısı Hatice'nin, kocasının hüküm sürdüğü bütün ülkelerde kolejler, okullar açtığını ve burada her çeşit talebenin öğrenim gördüğünü söyleyen Ağaoğlu bu ve benzeri örnekleri çoğaltmanın Türklerin eğitime verdiği önemi gösterdiğini belirtmiştir.²⁸¹

Ağaoğlu Mısır'da da kadınların eğitim seviyelerinin yüksekliğiyle toplum içinde iyi bir yere sahip olduklarını, bu kadınlardan bazılarının teşvikiyle Daru'l Hikmet adını taşıyan İlim Akademisi kurulduğunu ve bu akademide çeşitli derslerin yanı sıra, felsefi ve tasavvufi doktrinlerin okutulduğunu, bu bilgileri öğrenen ve öğretenler arasında kadınların ise çok fazla yer teşkil ettiğini söylemiştir.²⁸²

İran ve Suriye'nin etkisinde kalmayan İspanya'da yaşayan kadınların, Arab hakimiyeti boyunca, erkeğin faydalandığı tüm haklardan yararlandığını görmekteyiz. O dönemin kadını serbestçe hareket edebiliyor, ilim meclislerine ve camilere gidip eğitim alabiliyorlardı.

Müslüman memleketi olan İspanya'nın yıkılışından ve Türklerin İran ve Suriye etkisi altında kalmasından sonra kadınların elde ettikleri haklarının yavaş yavaş

²⁸¹ Ahmed Ağaoğlu, *İslamîlikta Kadın*, s. 48-49.

²⁸² Ahmed Ağaoğlu, *İslamîlikta Kadın*, s. 50.

kaybolduğu açıktır. Abbasiler döneminde kadın ve erkek arasına çekilmeye başlanan duvarlar, özellikle Osmanlılar döneminde hat safhaya ulaşmıştı. Saraydaki harem uygulamasının olumsuz etkileri, toplumdaki her kesimi etkilemekteydi. Bu da kadın ile erkek arasına çekilen duvarın kalınlaşmasına ve aşılmasına neden olmaktaydı. Ağaoğlu bu ve benzeri olumsuzlukların kadınların uzun yıllardan beri elde ettikleri haklarının azalmasına ve geriye gitmesine neden olduğunu belirtmiştir. Toplumda istenen düzeyde bir kalkınmadan bahsetmek için bir an önce kadın haklarına ve eğitimine gereken önemin verilmesi gerektiğini de ısrarla vurgulamıştır.²⁸³

8- Din ve Ahlak Eğitimi

Ağaoğlu'na göre din terbiyesi sadece çocuklara bazı terimleri, usulleri, kaideleri ve anlaşılmayan bir takım sözleri onların kalplerine ve ruhlarına nüfuz edemeyecek şekilde onlara anlatmaktan ibaret değildir.

Ona göre ilmihal kitaplarında yer alan Allah'ın zati ve subuti sıfatlarını yedi sekiz yaşlarındaki çocukların anlaması imkansızdır. Aynı şekilde mükellef bahsinde ele alınan farz, vacib, sünnet, müstehab, haram, müfsid ... kelimeleri anlatılırken; farz: delil-i kat'i ile yani şüphesiz delil ile sabit olan şeydir. Vacib: delil-i zanni ile yani şüpheli delil ile sabit olan şeydir, diye tarif edilmektedir. Ağaoğlu bu ve benzeri eğitimi mektebi ibtidaiye'ye devam eden hiçbir çocuğun anlamayacağını belirtmektedir. Ve bu gibi anlaşılmaz konuların bu okullarda verilmesinin de caiz olmayacağını söylemiştir.

²⁸³ Ahmed Ağaoğlu, *İslam'da Kadın*, s. 52.

Çocukları bu okullara giden ana babalara sorulduğunda da çocuklarının bu gibi konulardan hiç istifade etmedikleri gerçeği ortaya çıkacaktır.

Bu okullarda yapılması gereken başlıca eğitim, çocukların kalplerini ve ruhlarını iman zevkiyle ve nuruyla donatacak şekilde olmalıdır. Yani onların hissiyatlarını etkileyecek şekilde yapılmalıdır. Ağaoğlu'na göre bunun için, Peygamberimizin, Dört Halifenin ve Ashabı Kiramın yaşamlarından ufacık kıssalar, rivayetler alınmalı ve çocukların zihinlerini yormayacak bir şekilde onlara anlatılmalıdır.

Bununla beraber çocuklara küçük, güzel, kalbi ve hissi okşayan dualar, şiirler ezberletmenin ve bu duaları, şiirleri bütün çocuklara beraber okutmanın da onlar arasındaki sevgiyi, dostluğu ve kardeşlik duygularını da arttıracaklarını vurgulamıştır.

Ama nedense bunlar yapılmamakta çocuklara anlaşılmaz bir takım konular verilmeye devam edilmektedir. Çocuk anlamadığı, körü körüne ezberlediği tanımları kısa bir zaman sonra unutmakta ve aynı zamanda öğrenilmesi gereken önemli bazı konulardan da mahrum kalmaktadır.

Ağaoğlu, o dönemde, birkaç tane ilkokul ve ortaokulu ziyaret ettiğini, burada uygulanan eğitimin kendisinin yukarıda bahsettiği olumsuzlukları içerdiğini söylemektedir. Hatta o, ortaokul ikinci sınıf öğrencilerine Peygamber efendimizin ve Dört Halifenin isimlerini sorduğunu ama hiçbir öğrencinin bu sorusuna cevap veremediğini belirtmektedir.²⁸⁴

²⁸⁴ Ahmed Ağaoğlu, “Milli Terbiye”, s.783-784.

Ahmed Ağaoğlu'nun din ve ahlak eğitimiyle ilgili görüşlerine baktığımızda, bu görüşlerin bugünkü din eğitimi anlayışıyla paralellik arz ettiğini görebiliriz. Ağaoğlu din ve ahlak eğitiminin ilk önce mutlaka ailede başlamasını, daha sonra ise sırasıyla okulda ve camilerde devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ağaoğlu'nun ailede verilmesi gereken eğitimle ilgili görüşlerini anlayıp yorumlayabilmek için onun aile ilgili görüşlerine kısaca bakmanın faydalı olacağına inanıyorum.

Ağaoğlu ailenin bir toplumun temelini oluşturduğunu ve üzerinde ehemmiyetle durulması gerektiğini birçok makalesinde vurgulamıştır. Onun aşağıda söylediği sözleri aile ile ilgili görüşlerinin özünü oluşturmaktadır: “Aile demek hem ferdin doğduğu, büyüdüğü, barındığı ve yetiştiği yer hem de cemaatin dayandığı ilk temel demektir. Buna göre aile hem ferd, hem cemaat ve hem de eğitim bakımlarından en çok dikkat ve ehemmiyet edilmesi lazım gelen bir kurumdur” diyerek ailenin önemini belirtmiştir.²⁸⁵

Ağaoğlu'nun da dediği gibi, insanların benliği, kişiliği ve karakteri üzerine tesir eden okudukları kitaplar, dinledikleri sözlerden ziyade, gördükleri insanlar, onların söz ve davranışlarıdır. Bir ailede anne, baba, kardeş, dede ve ninenin söyledikleri sözlerin yaptıkları davranışların çocuklar üzerinde çok önemli bir etkiye neden olduğu aşîkardır. İnsanlar ilk doğdukları andan itibaren çevrelerini taklit ederek bazı şeyleri öğrenmeye başlarlar. Çocuklar ilk öğrendikleri kelimeleri ve davranışları bile içinde yetiştiği aile ortamında öğrenmektedir. Bu şekilde yetişen çocuk yavaş yavaş şekillenmeye, dünyayla

²⁸⁵ Ahmed Ağaoğlu, “İçtimai Muhasebe: Ocak Ülküsü”, s. 3.

ilgili kendisine lazım olan bilgileri öğrenmeye başlamaktadır. Bu dönemde çocuğa ne kadar güzel örnek olunursa çocuğun daha sonra her bakımdan sağlıklı bir birey olacağını belirten Ağaoğlu, bunun tam tersi olduğu bir durumda ise tedavisi mümkün olmayan yaraların açılacağını söylemiştir.

O, özellikle anne ve babaların söyledikleri sözler ile yaptıkları davranışların mutlaka birbiriyle paralellik arzemesi gerektiğini ısrarla vurgular. Görevine bağlı, ailesini seven, samimi, dürüst, komşularıyla iyi geçinen bir ebeveynin büyüttüğü birey ile bunun tam tersi bir durumda olan ebeveynlerin büyüttüğü bireyler arasında çok fark olacağını belirten Ağaoğlu, her açıdan istenilen bireyler yetiştirmek için bu konunun göz önüne alınması gerektiğini belirtir.²⁸⁶

Ağaoğlu olması gereken aile yapısından böyle bahsetmesine rağmen, bu yapının Türk toplumunda bir çok eksikliklerle dolu olduğunu belirtmiştir. O, bu eksiklikleri iki şekilde ele almaktadır. Bunlardan birincisi Türk ailesinin kuruluş şeklidir. Ağaoğlu Türklerde evlenecek olan erkek ve kadınların, evlenmeden önce birbirlerini hiç tanımadığını, huylarını, sevip, sevmediği şeyleri bilmediklerini; evlenmenin sadece büyüklerin isteği üzerine kurulduğunu söylemiştir. Böyle bir evlilikte doğal olarak hem aile yapısını hem de aile içinde yetişen bireylerin eğitimini olumsuz bir şekilde etkilemektedir.²⁸⁷

Ağaoğlu ikinci sebep olarak, ailenin ve aile bireylerin birbirine bağlılığını ve sağlamlığını göstermektedir. O, öncelikle bu sağlamlığı yukarıdaki evlenme şekline

²⁸⁶ Ahmed Ağaoğlu, “İçtimai Muhasebe: Genç Nesli Yetiştirmek”, *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1935.

²⁸⁷ Ahmed Ağaoğlu, “Aile”, *Türk Yurdu*, C. 9 (16), 1925, Ank, 2001, s. 14.

bağlar. Kadın ve erkek arasındaki sevgi ve yakınlaşmanın, tanışma sonucunda değil, birleşme sonucunda oluştuğunu; bu bağın ise en ufak bir sorun karşısında hemen bozulduğunu belirtmiştir. Bozulan bağ neticesinde ise aileler dağılmakta, kadın ve çocuklar bir tarafta kalmakta, sevgi, samimiyet, dostluk ve kardeşlik yerini kine, nefrete ve düşmanlığa çevirmektedir.²⁸⁸

Bunun yanında Ağaoğlu kadının aile içerisindeki statüsünün de erkeğe göre çok gerilerde olduğunu, kadının erkek tarafından her zaman ezildiğini belirtmiştir. Ağaoğlu bu konu üzerinde önemle durur ve şu sözleriyle bu gerçeği ifade eder: “Gerçekte bizim aile teşkilatımızın esası eşitsizliktir. Hakların hepsi bir tarafa ve vazifelerin hepsi de öbür tarafa yükletilmiştir. Bu eşitsizlik, anlaşmaya görünüşte bir sağlamlık verir gibi gözüküyorsa da hakikatte anlaşmanın konusu olan aileyi sağlamlıktan yoksun kılıyor. Çünkü aileye ait anlaşma mahiyeti itibarıyla, maddi olmaktan ziyade manevidir. Eşitsizlik ise, manevi unsurların gerektirdiği iyi geçinmeyi ta esasından bozar. Ailelerimizde samimiyet ve kalbi bağın olmayışı, ocak etrafında bulunması çok gerekli olan ve ocağın mukaddes ateşi sayılan sıcaklığın yetersiz bulunması, aile fertlerinin birbirine sıkı bir ilgiyle bağlı olmamaları, hep bu eksiklik yüzündendir.”²⁸⁹

Ağaoğlu bu eksiklik ve olumsuzluklardan bahsettikten sonra böyle bir aile ortamında yetişen çocukların hayatlarının ilk yıllarından başlayarak kişilik ve ahlaklarının bozulacağını ve sorunlu bireyler olarak yetişeceklerini vurgulamıştır.

²⁸⁸ Ahmed Ağaoğlu, “Aile”, s. 15.

²⁸⁹ Ahmed Ağaoğlu, “Aile”, s. 16.

Hayatın en önemli kısmı olan bu dönemde alınan etkiler insanı hayatı boyunca etkilemekte peşini bir an olsun bile bırakmamaktadır.

Ağaoğlu okullarda verilmesi gereken din ve ahlak eğitiminden bahsederken o önce okulları ele almıştır. O, okullardaki olumsuz ve eksikliklerden şöyle bahseder: “Okullarımıza gelince, bunlar da ta son zamanlara kadar işkence evleriydi. Falaka, öğretmenin asık yüzü, mihaniki ezberlemeler, kuru tahtalar üzerinde sürünmeler, resimsiz, müziksiz, oyunsuz, oyuncaksız bu soğuk havası bozulmuş binalar, çocukların yüzleri gibi ruhlarını da soldurur, sarartır”²⁹⁰ diyerek o dönemdeki okulların hangi şartlar içerisinde eğitim öğretim yaptıklarını anlamamıza yardımcı olmuştur.

Ağaoğlu, okulların bu olumsuz koşulları yanında din eğitiminde yapılan ilk hatanın çocuklara faydası olmayan, onların anlayamayacağı birtakım sözlerin ve kuralların onlara daha küçük yaşlardan itibaren öğretilmek istenmesinde görmekteydi. O, bunun yerine çocukların içlerine, ruhlarına hitap edecek, onlarda kalıcı olacak ve işlerine yarayacak bilgilerin verilmesini istemektedir.

Sekiz dokuz yaşındaki çocuklara abdest almanın teferruatından, gusül ve temizliğin çeşitlerine ait geniş bilgilerin verilmesini uygun bulmayan²⁹¹ Ağaoğlu bunun yerine bireylere çocukluk yıllarında: “İslamiyet senden iyi adam olmanı istiyor ve bunun için de filan filan sıfatlara sahip olman gerekir” denilmesinden yanadır. Böyle yapmakla

²⁹⁰ Ahmed Ağaoğlu, “Fert”, *Türk Yurdu*, C. 10 (17), 1925-26, Ank, 2001, s. 219.

²⁹¹ Ağaoğlu bunu söylerken bu bilgiler verilmesin demiyor, tabi ki bir Müslüman dininin farz kıldığı bir görevi yapmak için abdest almanın nasıl olacağını öğrenecektir, Ağaoğlu, bu bilgilerin gerektiğinden fazla ayrıntıya girilerek verilmesine karşıdır. Böyle bir uygulamadan dolayı dinin asıl öğretilmesi gereken kısımlarının ihmal edileceğini düşünmektedir.

çocukların İslam'ın özünü ve ruhunu anlamaya çalışacaklarını ve dinlerini sevmeye başlayacaklarını belirtir.

Bu sözüyle o, din eğitiminin ahlaklı bireyler yetiştirmesine dikkat çekmiştir. Dinin ibadetlerle ilgili bilgilerinin öğrenilmesinin tek başına insanın ahlaklı olmasına yetmeyeceğini söyleyen Ağaoğlu, o dönemde, İstanbul'daki okulların ders programı belirlenirken bu konu üzerinde durmuş ve Kur'an'da sadece ahlaka ait ayetlerin ayrıca toplanılmasını, bir bütün şeklinde ezberlenmesini ve tercüme edilerek öğretilmesi gerektiğini bir rapor halinde yetkililere sunmuştur.

Ağaoğlu ayetleri anlayarak ezberlemenin anlamadan ezberlemeye göre çok farklı olduğunu, çocuğun anlayarak ezberlediği ayetler sayesinde Kur'an'ı daha çok sevebileceğini, böylelikle din eğitiminin daha çekici bir hale getirilebileceğini ve çocuğun ruh halinin de düzeltilebileceğini vurgulamıştır.²⁹²

Tabi bütün bunların yapılabilmesi için okullarda Ağaoğlu'nun dediği türden kitapların bulunması gerekmektedir. Ağaoğlu, birkaç örnek dışında ne okullarda ne medreselerde ahlak ile ilgili hiçbir ayrı dersin ve kitabın bulunmadığını söylemektedir. O, birçok yazarın ve düşünürün ahlaktan bahsettiğini fakat ahlak ile ilgili bir eser ortaya koyma ihtiyacını hissetmediklerini belirtmiştir. Bunun sebebi olarak da alimlerin ahlakı dini vazifelerin dışında görmemelerine bağlamaktadır. Bu vazifeler de ayrıntılarla dolu, insanların anlamayacağı bir takım kaideler haline geldiği için doğal olarak bireyleri ve

²⁹² Ahmed Ağaoğlu, "Ahlak", *Türk Yurdu*, C. 10 (17), 1925-26, Ank, 2001, s. 169.

insanları ileriye götürecektir, onlara yeni duygu ve heyecan verecek özden ve özellikle yoksundurlar.²⁹³

Ağaoğlu'nun yukarıda aileyle ilgili bahsettiği olumsuzluklar bireyi etkilemesinin yanında, ailelerin oluşturduğu mahalle hayatını da etkilemektedir. Buralarda oturan insanlar ve aileler birbirlerinden habersiz bir haldedirler. Ağaoğlu insanların bu şekilde birbirlerinden habersiz bir şekilde yaşamaları sonucunda ortak bir faaliyet geliştiremediklerini belirtmektedir.

Bunun neticesinde de mahallede bulunan camilerin ibadet dışında boş kaldığını, bayram ve Cuma gibi dini günler dışında camilerde dini ayinlerin hiç yapılmadığını söylemiştir. İnsanları camiye çeken şeyin ya duygu ya da düşünce olduğunu belirten Ağaoğlu, camilerde yapılan vaazların ve hutbelerin hem duygudan hem de düşünceden yoksun olduğunu belirtmiştir. Dini bu hale getirenlerin ise dinin emirlerini yeniden düzenlemek iddiasında bulunan, ama insanların duygu, düşünce ve isteklerinden habersiz olan din alimleri tarafından yapıldığını vurgulamıştır.²⁹⁴

O, hutbelerin ve vaazların yıllardan beri tekrarlanan belli başlı bazı fikirlerden ve anlaşılmayan kelimelerden oluştuğunu, halkın manevi eksikliklerini ortadan kaldıracak, onlara gönül ferahlığı verecek bilgi ve düşüncelerden yoksun olduğunu belirtmiştir. Bu hutbeler ne günümüzün ihtiyaçlarını karşılayacak, ne insanların ihtiyaçlarını giderecek ve ne de insanlarda yüksek ahlak ve fikir oluşturacak bir etkiye sahiptir.

²⁹³ Ahmed Ağaoğlu, "Ahlak", s. 171.

²⁹⁴ Ahmed Ağaoğlu, "Cemaat", *Türk Yurdu*, C. 10 (17), 1925-26, Ank, 2001, s. 257.

Vaazların ve hutbelerin Hz Muhammed ve Dört halife döneminden çok farklı olduğunu belirten Ağaoğlu, o dönemde yapılan vaazların insanların anlayacağı, onların gündelik meşguliyetleriyle alakalı, onlara yüksek fikirler kazandıracak veya ahlaken gelişmelerini sağlayacak konulardan oluştuğunu söylemiş; eğer o dönem örnek alınacaksa bu yönlerinin ele alınması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Ağaoğlu camilerin insanların eğitilmesindeki yerinden bahsederken camilerde güzel sesli imamlar tarafından okunan mevlidlerin, Kur'an-ı Kerimlerin de insanların üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğundan bahsetmiştir. Fakat o, diğer alanlarda olduğu gibi camilerdeki bu tür programların gereği gibi yerine getirilmediğini, güzel sesli imamların görevlerinden uzaklaştırılmaya çalışıldığını, onlara gereken önemin verilmediğini belirterek, yapılan yanlışlığın ne derece kötü etkiler ortaya koyacağını söylemiştir.

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız konunun özünü Ağaoğlu'nun aşağıdaki sözleri özetlemektedir: “Bu suretle, ta çocukluktan ortak heyecanlar, duygular aşılacak amillerden yoksunuz; ayrı ayrı yaşamaya, kendi kınlarımıza sokulmaya, kendimizi içimizden yemeye alışmış olduğumuzdan, aramızda dostluk, birleşmeler olmuyor. Dinimizin cemaat teşkiline uygun bir şekil almamış olmasının sebebi işte bundadır. Halbuki, bu din kurulurken, büyük hedeflerden birisi de işte o cemaatin teşkiliydi. Hutbeler, vaazlar, cemaat namazları, ezan hep o hedef içindi. Fakat, din başkanları,

gitgide bu esası genişletecek yerde, daralttılar ve nihayet öldürdüler. Canlı bir din, cansız, ölü, kuru adetlerden ibaret bir takım resmi formüller halini aldı.”²⁹⁵

Ağaoğlu yukarıda anlattığı olumsuzlukları ortadan kaldırmak için öncelikle din adamlarının kendilerini yenilemelerinden ve çağı yakalamalarından yanadır. Kendini dinde otorite sayan insanların yerleşmiş fikirlerini, düşüncelerini bir tarafa bırakıp, insanların düşünce ve fikirlerine önem vermelerini istemektedir.

Ağaoğlu’nun din konusunda örnek alınması gereken dönem olarak Hz. Muhammed’in yaşadığı asr-ı saadeti önermesi, sorun olarak belirttiği bir çok hususun ancak bu şekilde giderileceğini söylemesi, onun İslam dini hakkındaki zihniyetini ortaya koyması bakımından önemlidir.

²⁹⁵ Ahmed Ağaoğlu, “Cemaat”, s. 258.

SONUÇ

Ahmed Ağaoğlu, gerek Azerbaycan'da, gerek Paris'te ve gerekse İstanbul'da bulunduğu sıralarda, yaşadığı toplumun özelliklerini inceleyen, o toplumdaki her konuda söyleyecek birkaç sözü olan ender şahsiyetlerden bir tanesidir.

Bu kadar geniş bir bilgi yelpazesine sahip olan Ağaoğlu'nun hayatına baktığımız zaman, onun yaşamında üç önemli dönemin olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi yüksek öğrenim için Paris'e gideceği zamana kadar kaldığı Azerbaycan'a bağlı Karabağ'da geçirdiği dönemdir. İkincisi ise yüksek öğrenim için Paris'e gitmesi ve öğrenimini tamamladıktan sonra tekrar Azerbaycan'a dönene kadar geçen süredir. Üçüncüsü ise Azerbaycan'da belli bir süre faaliyet gösterdikten sonra 1908 yılında Türkiye'ye (yani İstanbul'a) gelmesine kadar geçen zamandır.

Ahmed Ağaoğlu, ilmiyle meşhur, herkesin tanıdığı ve saygı duyduğu bir aile ortamında dünyaya gelmiştir. Daha küçük yaşlardan itibaren aile bireylerinin etkileriyle Arapça ve Rusça dil eğitimi almaya başlamıştır. Önce mahalle mektebine, sonra Rus Tali mektebine ve sonra da Realne Uçilişe'ye gitmiştir. Ağaoğlu özellikle bu dönemde doğu ve doğu insanı üzerinde çalışmalar yapmıştır.

Ağaoğlu daha sonra yüksek öğrenim için Paris'e gitmiş ve orada devrin en önemli ilim ve fikir adamlarıyla tanışmıştır. Cemaleddin Afgani, Ernest Renan, Ahmed Rıza gibi insanlarla tanışması Ağaoğlu'nun dünya görüşünün şekillenmeye başlamasını sağlamıştır. Özellikle bu dönemde İslamcılık ve Türkçülükle ilgili fikirleri yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bununla beraber gazetecilik hayatı da bu dönemde başlamıştır.

Ağaoğlu yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra memleketi Azerbaycan'a geri dönmüştür. Burada Kafkas topluluklarının bağımsızlıklarını kazanmaları için bir çok faaliyet içerisine girmiştir. Paris'te başladığı gazetecilik hayatı burada artarak devam etmiştir. Ağaoğlu çok sevdiği öğretmenlik hayatına da burada başlamıştır. O, her zaman toplumunun ve insanlığın yararına işler yapmaya gayret göstermiştir. Fakat bu gayretleri Rus makamları tarafından yanlış anlaşılınca, kendisi, ailesi ve arkadaşları üzerindeki baskılar iyice artmış ve neticesinde 1908 yılında çok sevdiği vatanından, daha sonra ikinci vatanım dediği, Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.

Ağaoğlu, İstanbul'a geldikten sonra üç sene gibi kısa bir zaman zarfında çok önem verdiği eğitim konusunda var olan sorunları gerekli mercilere anlatmak ve bir çözüm yolu aramak için rapor hazırlamıştır. Bununla birlikte Türk vatanında eğitim yapan yabancı okulların ve buralarda öğrenim gören Türk çocukların sayısını anlatan bir rapor daha hazırlamıştır. Ağaoğlu eğitimin her türlüşünün milli olması gerektiğini, bulunduğu her ortamda dile getirmiştir. Türk çocuklarına eğitimin, Türk okulları ve öğretmenleri tarafından verilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Ağaoğlu özellikle eğitim öğretim yapılan okulların, bina ve araç gereç bakımından batıdaki örnekleri yanında çok gerilerde olduğunu söylemiştir. Bu okullarda ders veren öğretmenlerin, öğretmenlik mesleğinin gereklerini yeteri kadar bilmediklerinden yakınan Ağaoğlu, bir toplumu bulunduğu durumdan daha güzel bir hale getirecek olan yegane etmenin eğitilmiş bireyler olduğunu söylemektedir. Bunu yapmak için de ilkokuldan

başlayarak, ortaokul ve liselerdeki programların öğrencilerin kaldırabileceği, anlayabileceği ve onların gelişim özelliklerine uygun bir şekle sokulmasını istemiştir.

Ağaoğlu Darülfünun meselesi üzerinde de durmuştur. Ona göre bu mesele çözüldüğü zaman ortaokul ve lise meselesi de kendiliğinden çözülecektir. Çünkü Darülfünun'da yapılan eğitim ve öğretimin kalitesi yükseltildiği zaman, buradan eğitim almış öğrencilerin kalitesi de otomatik olarak artacaktır.

Ahmed Ağaoğlu din eğitiminin öneminden bahsetmiş ve din eğitiminin mutlaka ailede çocukluk döneminde başlamasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Ailelerin çocuklarına güvenli ve huzurlu bir ortam yaratmaları gerektiğini vurgulamıştır. Kendileri huzursuz ve mutsuz olan ebeveynlerin çocuklarına sorundan başka bir şey veremeyeceğini belirtmiştir.

Ağaoğlu, din eğitiminin okulda verilmesini istemiştir. Okulda, çocuklara verilen bilgilerin onların yaşlarına uygun ve anlayacakları şekilde verilmesinden yanadır. Çocukların anlamadığı, sevmediği ve ilgilerini çekmeyen bilgilerin onların dinden soğumalarına sebep olacağını söylemiştir.

Ağaoğlu, camilerde verilen vaazların, okunan Kur'an ve mevlidlerin de din eğitimi açısından önemini vurgulamıştır. Okul dışında yapılan bu tür faaliyetlerin daha yararlı hale getirilmesinden ve bu faaliyetlere bütün halkın katılmasını vurgulamıştır. O, bu tür faaliyetlere önem vermekle insanların birbirlerine kaynaşmalarını, dost olmalarını, kardeş olmalarını amaçlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

AGAYEV Ahmed, “Darûlhilafê’de Maarif-i İbtidaiyenin Hali ve Suret-i Islahı”,
Sıratı Müstakim, C. V, S. 113, 114, 115, 21 Teşrinievvel 1326.

AĞAOĞLU Ahmed, *Üç Medeniyet*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, İstanbul,
1972

....., *İhtilal mi İnkılap mı*, A.K.B, Ankara, 1942.

....., *İslamlıkta Kadın*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1960.

....., *Devlet ve Fert*, Sanayi-i Nefise Matbaası, İstanbul, 1933.

....., *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

....., “Milli Maarif”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Kanunu Sani 1915.

....., “Güzel Bir Misal”, *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Kanun Sani 1915.

....., “Beyanname-i Meşihatpenahi”, *Tercüman-ı Hakikat*, Şubat 1913.

....., “Müthiş Rakamlar: Mektepler ve Misyonerler”, *Hak*, 15 Haziran
1328.

....., “Milli Terbiye”, *İctihad*, 1330.

....., “Milli Cereyan”, *Türk Yurdu*, C.18, 1330.

....., “Türk Alemi VIII”, *Türk Yurdu*, C. II, 1328.

....., “Rusya’daki Müslümanlar”, *Türk Yurdu*, C.14, S. 154, 1334.

....., “Aile”, *Türk Yurdu*, C.9 (16), 1925, Ankara, 2001.

....., “Fert”, *Türk Yurdu*, C.10 (17), 1925-26, Ankara, 2001.

....., “Ahlak”, *Türk Yurdu*, C.10 (17), 1925-26, Ankara, 2001.

-, “Cemaat”, *Türk Yurdu*, C.10 (17), 1925-26, Ankara, 2001.
-, “Türk Maarif Cemiyeti”, *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Şubat 1928.
-, “Mütareke ve Malta Hatıraları I”, *Akın*, 29 Mayıs 1933.
-, “Mütareke ve Malta Hatıraları II”, *Akın*, 30 Mayıs 1933.
-, “Mütareke ve Malta Hatırları III”, *Akın*, 31 Mayıs 1933.
-, “Bir Kanun Münasebetiyle”, *Akın*, 8 Haziran 1933.
-, “Mütareke ve Malta Hatırları IV”, *Akın*, 1 Haziran 1933.
-, “Her Şeyden Evvel Muallim”, *Akın*, 1 Haziran 1933.
-, “Vicdan Diyarı”, *Akın*, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 19 Haziran 1933.
-, “Anladım ki”, *Akın*, 27 Haziran 1933.
-, “Üniversite Teşkilatı”, *Akın*, 2 Ağustos 1933.
-, “Fransa ve Faşistlik”, *Akın*, 4 Ağustos 1933.
-, “Yeni Üniversitenin Kadrosu”, *Akın*, 1 Ağustos 1933.
-, “Maarifimizin Islahı”, *Akın*, 21 Haziran 1933.
-, “Üniversite ve Talebesi”, *Akın*, 26 Haziran 1933.
-, “Milliyetçilik”, *Akın*, 10 Temmuz 1933.
-, “Cevaba Cevap I”, *Cumhuriyet*, 1 Kanun-ı Sani 1933.
-, “Cevaba Cevab II”, *Cumhuriyet*, 3 Kanun-ı Sani 1933.
-, “Cevaba Cevap III”, *Cumhuriyet*, 5 Kanun-ı Sani 1933.
-, “Cevaba Cevap IV”, *Cumhuriyet*, 7 Kanun-ı Sani 1933.
-, “Cevaba Cevap V”, *Cumhuriyet*, 9 Kanun-ı Sani 1933.

-, “Cevaba Cevap VI”, *Cumhuriyet*, 10 Kanuni Sani 1933.
-, “Ulusçuluk, insancılıktır”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1935.
-, “İçtimai Muhasebe: Cemiyet Hayatımızda Noksan Prensipler”,
Cumhuriyet, 15 Mart 1935.
-, “İçtimai Muhasebe: Özcülük ve Özgecilik”, *Cumhuriyet*, 20 İkinci
Kanun 1935.
-, “Hadiseler Karşısında: Sinema Meselesi”, *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1935.
-, “Yeni Nesil Arasında: Hayır-Yardım İşleri”, *Cumhuriyet*, 14 Şubat
1935.
-, “Hadiseler Karşısında: Maarifte Yeni Esaslar; Kültür Bakanı İle Bir
Mülakat”, *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1935.
-, “Hadiseler Karşısında: Mekteb ve İmtihan”, *Cumhuriyet*, 22 Haziran
1935.
-, “Üniversitenin Kadrosu Bugün Belli Olacak”, *Cumhuriyet*, 31 Temmuz
1933.
-, “Muallim ve Talebe”, *Cumhuriyet*, 4 Birinci Teşrin 1935.
-, “İçtimai Muhasebe: Genç Nesli Yetiştirmek”, *Cumhuriyet*, 8 Nisan
1935.
-, “Hadiseler Karşısında: Kongre Münasebetiyle 2”, *Cumhuriyet*, 20
Nisan 1935.
-, “İçtimai Muhasebe: Ocak Ülküsü”, *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1935.

....., “Hadiseler Karşısında: Kongre Münasebetiyle 1”, *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1935.

....., “Yusuf Akçura”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1935.

AĞAOĞLU Samet, *Babamdan Hatıralar*, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

....., *Babamın Arkadaşları*, Güven Basımevi, İstanbul, 1958.

....., *Öğretmen Gafur*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1953.

AĞAOĞLU Süreyya, *Bir Ömür Böyle Geçti*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1984.

AKÇURA Yusuf, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Haz: Sakin Öner, Türk Kültür Yayımları, İstanbul, 1978.

....., “1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, VI/3, 1330.

....., *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

....., *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara, 1981.

....., “Cemaleddin Afgani”, *Türk Yılı*, İstanbul, 1928.

AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.

AKÇURAOĞLU Yusuf, *Türk Yılı*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1928.

ALP Tekin, *Türk Ruhu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944.

ARAI Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev: Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

ATALAR Münir, “Ahmed Ağaoğlu (1869-1939)”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

AYAS Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara, 1948.

BAYKARA Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.

BAYRAKTUTAN Yusuf, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

CELMAN H. Yıldırım, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

CEMİL Alaaddin, “İstanbul Üniversitesi”, *Cumhuriyet*, 18 Teşrin Sani 1933.

DEVLET Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, T.K.A.E Yayını, Ankara, 1985.

....., “Rusya Türklerinde Milliyetçilik Şuurunun Gelişmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 14, (Ekim 1981).

....., *İsmail Bey Gaspralı (1851-1914)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

DÖLEN Emre, “Darülfünun”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, 1983.

EFGANİ Cemaleddin, “Vahdet-i Cinsiye Felsefesi”, *Türk Yurdu*, Ter: Resulzade Mehmet Emin (Yurdakul), Yıl:2, Teşrinisani, 1328.

ERGÜN Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

ERTUĞRUL Halit, *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003,

GEORGEON François, “Ahmet Ağaoğlu: Aydınlanma ve Devrim Hayranı Bir Türk”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 36, (Aralık 1996).

....., *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev: Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

GÖKALP Ziya, “İnkılapçılık ve Muhafazakarlık”, *Makaleler IX*, Haz: Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980.

....., *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1976.

GÖKDEMİR Ahmet Ender, “Azerbaycan Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Türk Yurdu*, C. X, S. 31 (Mart 1990).

GÜLSEVEN Fahreddin, “İdealist Bir Cumhuriyetçi: Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

....., “Ahmed Ağaoğlu'nun Hayatı, Fikirleri, Siyasi ve Sosyal Mücadeleleri”, *Azerbaycan*, Yıl. 38, S. 268.

HABLEMİTOĞLU Necip, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1997.

HANİOĞLU Şükrü, “Siyasal Akımlar: Batıcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. V, İstanbul, 1985.

....., “Siyasal Akımlar: Türkçülük”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. V, İstanbul, 1985.

HEYD Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

HÜLAGÜ M. Metin, “İngilizlerin Gözüyle Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996,

JAESCHKE Gothard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1991.

KARAKAŞ Mehmet, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Vadi Yayınları, Ankara, 2000.

KARAL Enver Ziya, “Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. III, İstanbul, 1983.

Karaman Hayreddin, “Cemaleddin Efgani”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 10, İstanbul, 1994.

KAZIMOĞLU Samir, “Ahmed Ağaoğlu'nun Dünya Görüşü”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları*

Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

KESKİOĞLU Osman, “Cemaleddin Afgani”, *A.Ü İlahiyat Dergisi*, C. IX, 1962, Ankara, 1963.

KIRIMER Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1934.

KOÇAK Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, 1983.

KOÇAOĞLU A. Mehmet, “Ağaoğlu Ahmet’in “İngiltere ve Hindistan” İsimli Kitabının Uluslar Arası İlişkiler Işığında Tahlili”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

KOÇER Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1991.

KURAN Ercüment, “Milli Mücadele Yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

MARDİN Şerif, “Siyasal Akımlar: İslamcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. V, İstanbul, 1985.

MEHMETZADE Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, A.K. Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

NAİM Ahmed, “İslam’da Dava-yı Kavmiyet”, *Sebilürreşad*, XII/293, (1330).

NABİ Yaşar, “Kültür Davamız ve Köy Öğretmenleri”, *Ulus*, 24 Mart 1937.

NADİ Yunus, “Yeni Türk Üniversitesinin Eşiğinde”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1933.

....., “Yeni Bir Meşale İstanbul Üniversitesi”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1933.

....., “Köylerde İlk Tahsil Nasıl Olmalıdır?”, *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1932.

....., “Köyde Mektep ve Onun Hocası”, *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1933.

....., “İlk Tedrisat ve Onun Hocası”, *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1934.

....., “Köy Mektepleri nasıl Olmalıdır?”, *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1934.

....., “İlk Tedrisat ve Umumi Okutma”, *Cumhuriyet*, 11 Mart 1934.

NAMİ Kazım, “Yeni Türk Üniversitesinin Eşiğinde”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1933.

NAZİF Süleyman, “Cengiz Hastalığı”, *İctihad*, III/72, (1329).

....., “Ahmed Agayef Beyefendi’ye Cevap”, *İctihad*, III/74-75, IV/76, 79, (1329).

NİHAL Şükufe, “Ahmet Ağaoğlu”, *Türklük*, 1. 5. 1939

OZANSOY Halit Fahri, “Ahmet Ağaoğlu için”, *Uyanış*, 25.5.1939.

ÖMER Neşet, “Darülfünun’dan Üniversiteye”, *Cumhuriyet*, 29 Teşrini Evvel 1933.

ÖZTÜRK Cemil, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

SAFA Peyami, “Ahmet Ağaoğlu”, *Cumhuriyet*, 20.5.1939.

....., “Bana kalırsa Üniversite”, *Cumhuriyet*, 20 Teşrini Sani 1933.

SAKAL Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

SARAY Mehmet, “Türkler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XII/2, İstanbul, 1988.

SARINAY Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994.

SÜREYYA Ali, “Ankara Mektupları: Köy Terbiyesi”, *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1933.

SÜREYYA Şevket, “Kafir ve Bolşevik”, *Cumhuriyet*, 21 Kanun-ı Sani 1933.

....., “Bir Münakaşanın Bilançosu”, *Cumhuriyet*, 22 Kanun-ı Sani 1933.

....., “Bir Görüş Tarzı Nasıl İptizale Uğrar”, *Cumhuriyet*, 23 Kanun-ı Sani 1933.

....., “Ciddi Olmayan Bir Yarenlik I”, *Cumhuriyet*, 26 Kanun-ı Sani 1933.

....., “Ciddi Olmayan Bir Yarenlik II”, *Cumhuriyet*, 27 Kanun-ı Sani

1933.

SOYSAL A. Gün, “Ahmet Ağaoğlu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, C. I, İstanbul, 2003.

SWIETOCHOWSKI Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Çev: Nuray Mert, İstanbul, 1988.

ŞİMŞİR Bilal N, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985.

“Ahmed Ağaoğlu”, *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, C. I, 1968.

TEKELİ İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. III, İstanbul, 1983.

TUNAYA Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

TÜRKÖNE Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

....., *Cemaleddin Afgani*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

....., “Cemaleddin Afgani ve Türkçüler”, *Türk Yurdu*, C. VIII, Haziran 1987.

TRAK Ayşe, “Devlet ve Ferd: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi”, *Toplum ve Bilim*, S.14, 1981.

TOKSÖZ Ahmet İhsan, “Ahmed Ağaoğlu”, *Uyanış*, 25. 5. 1939.

UNAT Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

UYAR Hakkı, “1930’larda Türkiye Basınında ‘Liberal’ Muhalefet: Ağaoğlu Ahmet’in Akın Gazetesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 36, (Aralık 1996).

ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001.

ÜSTEL Füsun, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, 1997.

VAHAPOĞLU M. Hidayet, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

YALÇIN Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976.

YIMAZ Murat, “Ahmed Ağaoğlu ve Liberalizm Anlayışı”, *Türkiye Günlüğü*, S. 23, (Yaz 1993).

ZENKOVSKY Serge A, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev: İzzet Kandemir, Ankara, 1971.

ÖZET

Ahmed Ağaoğlu 1869 yılında Azerbaycan'ın Karabağ iline bağlı Şusa şehrinde ilmi ve ilim adamlarını seven bir ailede dünyaya gelmiştir. Ağaoğlu öğrenim hayatına mahalle mektebinde başlamış sonra Rus Tali Mektebi'ne ve Realne Uçilişe'ye devam etmiştir. Daha sonra yüksek öğrenim yapmak için Paris'e giden Ağaoğlu orada dil, tarih ve hukuk eğitimi almıştır. Özellikle Paris'te tanıştığı dünyanın en önde gelen ilim adamları sayesinde düşünce dünyası şekillenen Ağaoğlu, henüz 21 yaşındayken bazı dergi ve gazetelerde yazılar yazmaya da başlamıştır. Daha sonra Azerbaycan'a dönen Ağaoğlu burada toplumunun bağımsızlığını kazanması için bir çok faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu faaliyetleri neticesinde üzerindeki baskı artınca 1908 yılında Türkiye'ye göç etmiştir.

Ahmed Ağaoğlu, İstanbul'a geldikten sonra bir çok dergide ve gazetede çalışmış, sayısız makaleler yazmıştır. Bunun yanında bir çok alanda eksik gördüğü hususları ortaya koymak için raporlar hazırlamıştır. 1910-1911 yılında eğitimdeki yanlışlıkları anlatan bir raporunu İstanbul'daki sorumlulara iletmıştır. Ayrıca o dönemde Türk vatanında faaliyet gösteren yabancı okullar ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısının büyüklüğünü göstermek için yine bir rapor hazırlamış ve yetkililere sunmuştur. Ağaoğlu çocuklarımızı istenilen şekilde yetiştirmek için milli bir eğitimin verilmesinden yanadır. Bunun yanında özellikle eğitim verilen okulların, öğretmenlerin, eğitim araç-gereçlerinin eksikliklerinden de bahseden Ağaoğlu bu eksikliklerin giderilmesinden yanadır.

ABSTRACT

Ahmed Ağaoğlu was born in a family who likes science and scientists in Şuşa, the town of Karabağ in Azerbaijan in the year of 1869. Ağaoğlu began his education life in the town school; than he continued Russian Tali School and Realne Uçilişe. After that, Ağaoğlu, who went to Paris for an advanced learning, studied language, history and law there. Ağaoğlu whose ideas took form thanks to the worldly famous scientists started to write essays for some magazines and newspapers when he was only 21. soon after Ağaoğlu who turned back to Azerbaijan did many activities for the independence in society. He immigrated to Turkey in 1908, when the pressure on him became to increase as a result of his works.

Ahmed Ağaoğlu worked for many magazines and newspapers and wrote innumerable essays after he came to İstanbul. Beside this, he prepared reports in order to make some points that are not adequate clear. He conveyed his report that explains the mistakes of the education between 1910-1911 to the authorities in İstanbul. He also prepared a report that is written to show the greatness of the number of foreign schools and the students studying at these schools on Turkish country at that term and he presented this report. Ağaoğlu is for presenting a national education in order to grow our children in the way we want. And also Ağaoğlu, mentioning especially the lack of the schools' education, teachers' educating materials, is for removing these deficiencies. He is for teaching and education religion definately. He is for giving this education first in family; then in schools and in Mosques.